

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων –
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών- Δημοκρίτειο
Πανεπιστήμιο Θράκης

Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων-
Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Διϊδρυματικό Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών
Σπουδών

<<Τοπική και Περιφερειακή Ανάπτυξη και Αυτοδιοίκηση>>

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας

<<Ευρωπαϊκά Κονδύλια Και Πρόγραμμα CLLD/LEADER-
Στρατηγικές Τοπικής Ανάπτυξης: Η Μελέτη Περίπτωσης
Του Νομού Ηρακλείου>>

Ονοματεπώνυμο: Χαιρέτης Ιωάννης

Ηράκλειο Κρήτης, Σεπτέμβριος 2025

Department of Political Studies and International
Relations- University of the Peloponnese

Department of Economics – Democritus University of
Thrace

Department of Business Administration – University of
Piraeus

Interuniversity Interdepartmental

Master Program in

<< Local and Regional Government and Development >>

Title of Dissertation

<<European Funds and the CLLD/LEADER Program-
Local Development Strategies: The Case Study of
Heraklion Prefecture >>

Full Name: Chairetis Ioannis

Heraklion ,Crete, September 2025

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας , δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του/ης συγγραφέα/ως και ο/η επιβλέπων/ουσα, οι εξεταστές, τα συνεργαζόμενα Τμήματα και Ιδρύματα δεν υιοθετούν κατ'ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Ο Δηλών

Χαιρέτης Ιωάννης

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη διερευνά τις στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων του νομού Ηρακλείου σχετικά με το πρόγραμμα LEADER, εστιάζοντας στον βαθμό συμβολής του στην τοπική ανάπτυξη, στην αντιλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων (οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική), στα επίπεδα ενημέρωσης και συμμετοχής, καθώς και στις πιθανές διαφοροποιήσεις με βάση δημογραφικά χαρακτηριστικά, τόπο κατοικίας και εμπλοκή σε δράσεις. Η έρευνα υλοποιήθηκε με ποσοτική προσέγγιση σε δείγμα 102 κατοίκων, μέσω δομημένου ερωτηματολογίου πενταβάθμιας κλίμακας. Τα δεδομένα αναλύθηκαν με περιγραφικά στατιστικά, συσχετίσεις Pearson και ελέγχους διαφορών (t-tests, ANOVA). Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν θετική συνολική αποτίμηση της συμβολής του LEADER στην ανάπτυξη της περιοχής, με υψηλές τιμές για τον θετικό αντίκτυπο και την αποτελεσματικότητα, αλλά χαμηλότερες για την ενημέρωση και τη συμμετοχική διακυβέρνηση. Δεν προέκυψαν διαφορές ανά φύλο, ηλικία ή εκπαίδευση, ενώ οι κάτοικοι περιοχών παρέμβασης και οι συμμετέχοντες σε δράσεις δήλωσαν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα ενημέρωσης, ικανοποίησης και εμπιστοσύνης. Συμπερασματικά, η βιωσιμότητα του προγράμματος προϋποθέτει ενίσχυση της ενημέρωσης, θεσμοθέτηση συμμετοχικών διαδικασιών και βελτίωση της μέτρησης άυλων ωφελειών, όπως το κοινωνικό κεφάλαιο.

Abstract

This study explores the perceptions and attitudes of residents in the Heraklion regional unit regarding the LEADER programme, focusing on its perceived contribution to local development, its effectiveness across economic, social and environmental dimensions, the levels of information and participation, and potential differences based on demographic characteristics, place of residence and engagement in programme activities. A quantitative, cross-sectional design was implemented using a structured five-point Likert questionnaire administered to a sample of 102 residents. The data were analysed with descriptive statistics, Pearson correlations and difference tests (t-tests, ANOVA). Findings indicate an overall positive evaluation of LEADER's contribution to local development, with high scores for perceived impact and effectiveness but lower ones for information and participatory governance. No significant differences emerged by gender, age or education, while residents of intervention areas and participants in consultations or activities reported significantly higher levels of information, satisfaction and trust. Overall, the programme is broadly accepted for its developmental outcomes, yet its social legitimacy is not sufficiently anchored in institutionalised mechanisms of participation and transparency. Strengthening public information, formalising participatory processes and improving the measurement of intangible benefits such as social capital are essential to ensuring the programme's long-term sustainability in the Heraklion area.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	10
2. Θεωρητικό και θεσμικό υπόβαθρο.....	12
2.1 Ανάλυση της στρατηγικής CLLD/LEADER.	12
2.2 Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και εταιρικά σχήματα.....	15
2.3 Πολιτική συνοχής και ενδογενής ανάπτυξη.....	19
2.4 Η έννοια της συμμετοχικής τοπικής ανάπτυξης (από κάτω προς τα πάνω).	22
2.5 Αξιολόγηση του leader.....	25
3. Μελέτη Περίπτωσης: Νομός Ηρακλείου	30
3.1 Το Πρόγραμμα LEADER στην Ελλάδα	30
3.2 Τοπική εφαρμογή του LEADER στον Νομό Ηρακλείου (2008–2014).....	34
3.3 Τοπικό Πρόγραμμα CLLD/LEADER στον Νομό Ηρακλείου (2014–2022).....	37
4. Μεθοδολογία της έρευνας.....	41
4.1 Σκοπός και στόχοι της έρευνας.....	41
4.2 Ερευνητικά ερωτήματα.....	42
4.3 Το δείγμα της έρευνας.....	42
4.4 Το ερωτηματολόγιο της έρευνας.....	43
4.5 Στατιστικές μέθοδοι επεξεργασίας δεδομένων	44
4.6 Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας.....	44
5. Τα αποτελέσματα της έρευνας	46
5.1 Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.....	46
5.2 Οι απόψεις των ερωτώμενων σχετικά με τα προγράμματα	50
5.3 Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας και η συσχέτισή τους.....	58
5.4 Διαφοροποιήσεις στις απόψεις των συμμετεχόντων ανάλογα με διαφορετικά δημογραφικά χαρακτηριστικά	62
5.4.1 Διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο	62

5.4.2 Διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία	63
5.4.3 Διαφοροποιήσεις ως προς το μορφωτικό επίπεδο	65
5.4.4 Διαφοροποιήσεις ως προς την περιοχή	66
5.4.5 Διαφοροποιήσεις ως προς το μορφωτικό επίπεδο	69
Συμπεράσματα	72
Βιβλιογραφία	79
Παράρτημα.....	83

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1, Ενδεικτικά έργα που υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα στο πλαίσιο του ΕΓΤΑΑ (EAFRD) μέσω της προσέγγισης LEADER/CLLD	33
Πίνακας 2. Κατανομή έργων, συνολικού κόστους και δημόσιας δαπάνης της ΟΤΑ Αναπτυξιακή Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ κατά την προγραμματική περίοδο 2008–2014 (συνολικά 77 έργα)	37
Πίνακας 3. Κατανομή συνολικού κόστους, δημόσιας δαπάνης και αριθμού έργων ανά δράση του Τοπικού Προγράμματος CLLD/LEADER της Αναπτυξιακής Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ (προγραμματική περίοδος 2014–2022).....	40
Πίνακας 4. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος	46
Πίνακας 5. Ενημέρωση και Πληροφόρηση	51
Πίνακας 6. Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας.....	53
Πίνακας 7. Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση.....	55
Πίνακας 8. Αντιλήψεις για τον αντίκτυπο.....	57
Πίνακας 9. Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας	60
Πίνακας 10. Σχετικές συχνότητες για τις συνολικές μεταβλητές της έρευνας.....	60
Πίνακας 11. Η συσχέτιση των συνολικών μεταβλητών της έρευνας	62
Πίνακας 12. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με το φύλο	63
Πίνακας 13. Τα αποτελέσματα της ANOVA σχετικά με την ηλικία	64
Πίνακας 14. Τα αποτελέσματα της ANOVA σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο	66
Πίνακας 15. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με τον τόπο κατοικίας	68
Πίνακας 16. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με την συμμετοχή.....	70

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1. Φύλο.....	47
Διάγραμμα 2. Ηλικία	48
Διάγραμμα 3. Επίπεδο εκπαίδευσης	48
Διάγραμμα 4. Επαγγελματική κατάσταση	49
Διάγραμμα 5. Κατοικείτε σε περιοχή όπου υλοποιήθηκε έργο του προγράμματος LEADER;.....	49
Διάγραμμα 6. Έχετε συμμετάσχει σε διαβούλευση ή δράση του προγράμματος;	50
Διάγραμμα 7. Ενημέρωση και Πληροφόρηση.....	52
Διάγραμμα 8. Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας	54
Διάγραμμα 9. Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	56
Διάγραμμα 10. Αντιλήψεις για τον αντίκτυπο	58
Διάγραμμα 11. Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας.....	60
Διάγραμμα 12. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με τον τόπο κατοικίας	68
Διάγραμμα 13. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με την συμμετοχή.....	70

1. Εισαγωγή

Η τοπική ανάπτυξη αποτελεί θεμελιώδη στόχο της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές που αντιμετωπίζουν προκλήσεις κοινωνικοοικονομικής συνοχής και εδαφικών ανισοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, το πρόγραμμα CLLD/LEADER έχει αναδειχθεί σε βασικό εργαλείο ενεργοποίησης των ενδογενών δυνατοτήτων των τοπικών κοινωνιών, προωθώντας την αποκεντρωμένη διακυβέρνηση και την πολυτομεακή συνεργασία. Η εφαρμογή του στηρίζεται στην αρχή της «από κάτω προς τα πάνω» προσέγγισης, δίνοντας κεντρικό ρόλο στους τοπικούς φορείς και στους κατοίκους στη διαμόρφωση των αναπτυξιακών στρατηγικών. Στην Ελλάδα, το LEADER έχει αξιοποιηθεί εκτεταμένα για την τόνωση της αγροτικής οικονομίας, την ενίσχυση της απασχόλησης και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Στο πλαίσιο αυτό, η παρούσα εργασία διερευνά τη συμβολή του προγράμματος LEADER στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη μέσω της μελέτης περίπτωσης του Νομού Ηρακλείου, με στόχο την αποτίμηση της αποτελεσματικότητας και του αντίκτυπού του στις τοπικές κοινωνίες. Η έρευνα εστιάζει στην καταγραφή και ανάλυση των στάσεων και αντιλήψεων των κατοίκων ως προς την ενημέρωση, την αποδοτικότητα, τη διαφάνεια, τη συμμετοχικότητα και τη βιωσιμότητα των παρεμβάσεων. Για τον σκοπό αυτό, υλοποιήθηκε ποσοτική έρευνα μέσω δομημένου ερωτηματολογίου κλίμακας Likert, το οποίο διανεμήθηκε ηλεκτρονικά και ανώνυμα σε κατοίκους των περιοχών παρέμβασης. Η επιλογή της μεθόδου επιτρέπει την παραγωγή συγκρίσιμων, γενικεύσιμων και στατιστικά ελέγξιμων δεδομένων για την εμπειρία των πολιτών.

Η εργασία οργανώνεται σε πέντε κεφάλαια, ώστε να διασφαλίζεται προοδευτική ανάπτυξη της θεματικής. Μετά το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο, το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται το θεωρητικό και θεσμικό πλαίσιο του LEADER, με έμφαση στις αρχές της συμμετοχικής τοπικής ανάπτυξης και της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στη μελέτη περίπτωσης του Νομού Ηρακλείου, με ανάλυση πραγματικών δεδομένων από τις προγραμματικές περιόδους 2008–2014 και 2014–2022. Το τέταρτο κεφάλαιο περιγράφει τη μεθοδολογία της έρευνας, ενώ το πέμπτο παρουσιάζει τα ευρήματα της στατιστικής ανάλυσης. Τέλος,

διατυπώνονται συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της κοινωνικής νομιμοποίησης των μελλοντικών παρεμβάσεων.

2. Θεωρητικό και θεσμικό υπόβαθρο

2.1 Ανάλυση της στρατηγικής CLLD/LEADER.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) έχει διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της περιφερειακής ανάπτυξης στα κράτη μέλη της μέσω ποικίλων μηχανισμών χρηματοδότησης, μεταξύ των οποίων η πρωτοβουλία Leader Τοπικής Ανάπτυξης υπό την ηγεσία της Κοινότητας (Community-Led Local Development, CLLD) ξεχωρίζει ως μοντέλο συμμετοχικής διακυβέρνησης και καινοτομίας βάσης. Η πρωτοβουλία αυτή έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα, μέλος της ΕΕ από το 1981, όπου έχει χρησιμοποιηθεί για την αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων, την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης και την ενίσχυση της τοπικής διακυβέρνησης. Ιστορικά, η Ευρωπαϊκή Ένωση ιδρύθηκε ως Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1957 μέσω της Συνθήκης της Ρώμης, με στόχο την ενίσχυση της οικονομικής ολοκλήρωσης μεταξύ έξι ιδρυτικών κρατών (Ευρωπαϊκή Ένωση, χ.χ.). Αυτή η ολοκλήρωση θεωρήθηκε απαραίτητη για την εξασφάλιση της ειρήνης και την ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τις καταστροφές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εξέλιξη της ΕΟΚ στην Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 επέκτεινε την εστίαση πέρα από την οικονομική συνεργασία ώστε να συμπεριλάβει πολιτικές, δικαστικές και ασφαλιστικές διαστάσεις (Ευρωπαϊκή Ένωση, χ.χ.). Η Ελλάδα, μετά από αιώνες πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και περιόδους πολιτικής και οικονομικής αναταραχής, έγινε το δέκατο μέλος της ΕΕ το 1981. Αυτή η ένταξη παρείχε στην Ελλάδα πρόσβαση σε σημαντικούς οικονομικούς και αναπτυξιακούς πόρους μέσω διαφόρων μηχανισμών της ΕΕ, όπως η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) και τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία (ΕΔΕΤ) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021α, 2021β).

Η Πολιτική Συνοχής της ΕΕ, που στοχεύει στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και στην ενίσχυση της εδαφικής συνοχής, είχε ιδιαίτερα αντίκτυπο στην Ελλάδα. Αυτό το πλαίσιο πολιτικής έχει επιτρέψει σημαντικές επενδύσεις σε υποδομές, ανθρώπινο κεφάλαιο και καινοτομία, τα οποία έχουν συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας και στον εκσυγχρονισμό (Kassimati, 2017). Ωστόσο, η πορεία της Ελλάδας εντός της ΕΕ αντιμετώπισε επίσης οπισθοδρομήσεις, ειδικά κατά τη διάρκεια της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Η επακόλουθη

κρίση δημόσιου χρέους οδήγησε σε πολλαπλά προγράμματα διάσωσης που συνοδεύτηκαν από αυστηρά μέτρα λιτότητας και μεταρρυθμίσεων, τα οποία είχαν βαθιές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις (Mouzakis, 2018).

Τα τελευταία χρόνια, η υποστήριξη της ΕΕ συνεχίστηκε μέσω νέων χρηματοδοτικών μέσων, όπως η πρωτοβουλία CLLD Leader, η οποία υλοποιείται στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Γεωργικού Ταμείου Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ). Αυτό το πρόγραμμα δίνει τη δυνατότητα στους τοπικούς φορείς να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν τοπικές στρατηγικές που αντικατοπτρίζουν τις συγκεκριμένες προκλήσεις και ευκαιρίες των κοινοτήτων τους (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021d). Η πρωτοβουλία CLLD Leader αντιπροσωπεύει μια μετατόπιση από τις προσεγγίσεις από πάνω προς τα κάτω στην ανάπτυξη, δίνοντας έμφαση στην τοπική ιδιοκτησία, τον συμμετοχικό σχεδιασμό και την πολυτομεακή συνεργασία.

Τα ευρωπαϊκά κεφάλαια, ιδίως εκείνα που υπάγονται στα ΕΔΕΤ, αποτελούν απαραίτητα εργαλεία για την επίτευξη των πολιτικών στόχων της ΕΕ για ανάπτυξη, συνοχή και βιωσιμότητα. Τα βασικά μέσα περιλαμβάνουν το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και το Ταμείο Συνοχής. Αυτά τα ταμεία υποστηρίζουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, που κυμαίνονται από την ανάπτυξη υποδομών έως την κοινωνική ένταξη και την περιβαλλοντική βιωσιμότητα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021β, 2021γ). Η πρωτοβουλία CLLD Leader λειτουργεί εντός αυτού του ευρύτερου πλαισίου χρηματοδότησης, αλλά διακρίνεται από τη μεθοδολογική της προσέγγιση. Βασισμένη στο πρόγραμμα Leader, το οποίο εφαρμόστηκε πιλοτικά για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1990, το CLLD Leader δίνει έμφαση στην ανάπτυξη από τη βάση προς την κορυφή, με γνώμονα την κοινότητα.

Η προσέγγιση Leader αρχικά επικεντρώθηκε στις αγροτικές περιοχές, ενθαρρύνοντας την καινοτομία και την ανθεκτικότητα μέσω της συμμετοχής των τοπικών ενδιαφερόμενων μερών. Καθώς ωρίμασε, το πεδίο εφαρμογής της επεκτάθηκε ώστε να περιλαμβάνει τους αστικούς, παράκτιους και αλιευτικούς τομείς, αντανakλώντας την αναγνώριση από την ΕΕ των ποικίλων εδαφικών προκλήσεων. Το 2014, το CLLD επισημοποιήθηκε ως βασικός μηχανισμός υλοποίησης σε πολλά

ευρωπαϊκά ταμεία, προωθώντας τη συμμετοχική διακυβέρνηση και την ολοκληρωμένη τοπική ανάπτυξη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021δ).

Η ιστορική πορεία της προσέγγισης Leader και CLLD καταδεικνύει την εξελισσόμενη κατανόηση της ΕΕ για την τοπική ανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1980 και του 1990, η στροφή προς τη συμμετοχική αγροτική ανάπτυξη σηματοδότησε μια σημαντική απόκλιση από τον κεντρικό σχεδιασμό. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η επιτυχία του Leader στην κινητοποίηση τοπικών πόρων και ενδιαφερόμενων μερών οδήγησε στην επέκτασή του σε διαφορετικούς τύπους περιοχών. Αυτή η εξέλιξη κορυφώθηκε με την πρωτοβουλία Leader CLLD, η οποία έκτοτε έχει γίνει μια θεσμοθετημένη μέθοδος για την εφαρμογή των αναπτυξιακών προτεραιοτήτων της ΕΕ σε επίπεδο βάσης.

Στην Ελλάδα, η υιοθέτηση της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας LEADER ξεκίνησε την προγραμματική περίοδο 1994-1999. Ιδρύθηκαν Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) για να εμπλέξουν ποικίλα ενδιαφερόμενα μέρη - αγρότες, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και δημοτικές αρχές - στον σχεδιασμό και την εφαρμογή στρατηγικών τοπικής ανάπτυξης. Αυτές οι πρώιμες εμπειρίες βοήθησαν στην εδραίωση μιας κουλτούρας συμμετοχικής ανάπτυξης στις αγροτικές περιοχές και συνέβαλε στην καινοτομία και την κοινωνική συνοχή.

Με την προγραμματική περίοδο 2007-2013, η Ελλάδα έκανε την μετάβαση από την πρωτοβουλία LEADER στο ευρύτερο μοντέλο Leader CLLD. Αυτή η μετατόπιση επέτρεψε την ενσωμάτωση των αρχών Leader σε πολλαπλές χρηματοδοτικές ροές της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων του ΕΓΤΑΑ, του ΕΤΘΑ και του ΕΤΠΑ. Το γεωγραφικό και τομεακό πεδίο των παρεμβάσεων επεκτάθηκε, καλύπτοντας όχι μόνο τις αγροτικές αλλά και τις αστικές και παράκτιες περιοχές. Οι Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) και οι Ομάδες Τοπικής Δράσης Αλιείας (ΟΤΔΑ) έπαιξαν βασικούς ρόλους στον συντονισμό πρωτοβουλιών πολλαπλών ενδιαφερομένων που στόχευαν στην τοπική αναγέννηση, την οικονομική διαφοροποίηση και τη διαχείριση του περιβάλλοντος. Η εφαρμογή της πρωτοβουλίας Leader CLLD στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει τόσο την προσαρμογή στους κανόνες της ΕΕ όσο και την τοπική καινοτομία. Οι ελληνικές ΟΤΔ έχουν προσαρμόσει τις αναπτυξιακές στρατηγικές για την αντιμετώπιση περιφερειακών προκλήσεων όπως η

μείωση του πληθυσμού, η ανεργία και η παρακμή της υπαίθρου. Αυτές οι στρατηγικές συχνά συνδυάζουν οικονομικούς στόχους με κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους, σύμφωνα με τη στρατηγική «Ευρώπη 2020» της ΕΕ για έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2021δ).

Παρά τη συνολική επιτυχία της πρωτοβουλίας, η εφαρμογή της στην Ελλάδα αντιμετώπισε προκλήσεις, όπως γραφειοκρατικές καθυστερήσεις, διοικητικό κατακερματισμό και άνιση χωρητικότητα μεταξύ των τοπικών ενδιαφερόμενων μερών. Παρ' όλα αυτά, η προσέγγιση CLLD Leader έχει επιδείξει υψηλό βαθμό προσαρμοστικότητας και ανθεκτικότητας. Έχει παράσχει ένα ευέλικτο πλαίσιο για την αντιμετώπιση σύνθετων και εξελισσόμενων τοπικών αναγκών, ιδίως μετά από οικονομικές κρίσεις και δημογραφικές αλλαγές.

Συμπερασματικά, η ανάπτυξη και η εφαρμογή ευρωπαϊκών κονδυλίων, ιδίως μέσω της πρωτοβουλίας CLLD Leader, καταδεικνύουν μια δυναμική και ανταποκρινόμενη προσέγγιση στην περιφερειακή ανάπτυξη. Η στροφή της ΕΕ προς τη συμμετοχική, κοινοτικά καθοδηγούμενη ανάπτυξη αντιπροσωπεύει μια σημαντική εξέλιξη στα μέσα πολιτικής της, και η εμπειρία της Ελλάδας αναδεικνύει τόσο τις δυνατότητες όσο και τις προκλήσεις της τοπικής διακυβέρνησης. Καθώς η ΕΕ συνεχίζει να βελτιώνει τα μέσα συνοχής της σε μελλοντικές περιόδους προγραμματισμού, η πρωτοβουλία CLLD Leader αποτελεί πρότυπο για το πώς οι στρατηγικές από κάτω προς τα πάνω μπορούν να συμπληρώσουν τις πολιτικές από πάνω προς τα κάτω για την επίτευξη ολοκληρωμένης, χωρίς αποκλεισμούς και βιώσιμης ανάπτυξης.

2.2 Πολυεπίπεδη διακυβέρνηση και εταιρικά σχήματα

Η εφαρμογή της Τοπικής Ανάπτυξης με Πρωτοβουλία των Κοινοτήτων (CLLD) στην Ευρωπαϊκή Ένωση αντικατοπτρίζει ένα εξελισσόμενο παράδειγμα δημόσιας διακυβέρνησης, ένα παράδειγμα που λειτουργεί όλο και περισσότερο μέσω πολυεπίπεδου και διατομεακού συντονισμού. Αυτή η μετατόπιση από τα παραδοσιακά, από πάνω προς τα κάτω διοικητικά πλαίσια προς πιο ευέλικτες και συμμετοχικές δομές ευθυγραμμίζεται με τη θεωρητική και θεσμική δυναμική της

Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (Multi-Level Governance, MLG). Η προσέγγιση της CLLD, ειδικά στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής της ΕΕ, καταδεικνύει πώς οι τοπικοί φορείς και τα σχήματα εταιρικής συνεργασίας ενσωματώνονται σε ευρύτερες πολυεπίπεδες πολιτικές ρυθμίσεις που περιλαμβάνουν υπερεθνικό, εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Săracu & Viorel, 2019).

Στον πυρήνα της, η MLG αναφέρεται σε συστήματα «συνεχούς διαπραγμάτευσης μεταξύ ένθετων κυβερνήσεων σε διάφορα εδαφικά επίπεδα», όπου η εξουσία κατανέμεται όχι μόνο κάθετα αλλά και οριζόντια, εμπλέκοντας πολλαπλά ενδιαφερόμενα μέρη όπως ΜΚΟ, επιχειρήσεις και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (Daniell & Kay, 2017, σ. 6). Αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο πλαίσιο της ΤΑΠΤΚ, η οποία έχει σχεδιαστεί για να ενθαρρύνει στρατηγικές τοπικής ανάπτυξης που διαμορφώνονται από Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) - συνεργασίες που συχνά περιλαμβάνουν εκπροσώπους από τον δημόσιο, τον ιδιωτικό και τον κοινωνικό τομέα. Αυτές οι ρυθμίσεις εταιρικής διακυβέρνησης αποτελούν ευέλικτες θεσμικές δομές που είναι κρίσιμες για την προσαρμογή της πολιτικής στις τοπικές ανάγκες, ενώ παράλληλα παραμένουν στραμμένες στους στόχους σε επίπεδο ΕΕ.

Η μέθοδος CLLD ευθυγραμμίζεται ουσιαστικά με αυτό που οι Hooghe και Marks (2001) περιγράφουν ως πολυεπίπεδη διακυβέρνηση Τύπου II, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα ευέλικτο και επικαλυπτόμενο πλαίσιο δικαιοδοσιών. Σε αντίθεση με τη διακυβέρνηση Τύπου I, η οποία τηρεί άκαμπτες διοικητικές ιεραρχίες με σαφώς οριοθετημένες αρμοδιότητες, η διακυβέρνηση Τύπου II επιτρέπει ad hoc, ειδικές για κάθε έργο και συχνά προσωρινές διαμορφώσεις που μπορούν να ανταποκριθούν καλύτερα στις σύνθετες, τοπικές προκλήσεις της περιφερειακής ανάπτυξης. Η CLLD αποτελεί παράδειγμα αυτής της προσαρμοστικότητας επιτρέποντας στις ΟΤΔ να ενεργούν αυτόνομα εντός ενός κοινού πλαισίου κανονισμών και στρατηγικών στόχων της ΕΕ.

Επιπλέον, η επιτυχία της CLLD εξαρτάται σημαντικά από την αποτελεσματικότητα αυτών των δομών διακυβέρνησης εταιρικού τύπου στη διαχείριση των κονδυλίων και των στρατηγικών τοπικής ανάπτυξης. Οι Pollermann et al. (2020), στη συγκριτική τους ανάλυση της εφαρμογής του LEADER στη Γαλλία,

τη Γερμανία και την Ιταλία, υπογραμμίζουν πώς τα διαφορετικά εθνικά πλαίσια για την Πολυεπίπεδη Διακυβέρνηση (MLG) επηρεάζουν την αυτονομία και την απόδοση των ΟΤΔ. Σε συστήματα με πιο αποκεντρωμένη διακυβέρνηση και ισχυρότερες δομές υποστήριξης, όπως η Γερμανία, οι ΟΤΔ τείνουν να επιδεικνύουν μεγαλύτερη ικανότητα στρατηγικού σχεδιασμού και εφαρμογής. Αντίθετα, σε πιο κεντρικά συστήματα ομαδοποιημένων δομών, η αποτελεσματικότητα των ΟΤΔ μπορεί να περιορίζεται από γραφειοκρατικές ακαμψίες και περιορισμένη διακριτική ευχέρεια.

Στην Ελλάδα, η πρωτοβουλία CLLD-LEADER έχει εξελιχθεί παράλληλα με τον θεσμικό σχεδιασμό της ΕΕ και έχει αντικατοπτρίσει πολλές από τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που παρατηρήθηκαν αλλού. Αρχικά, η προσέγγιση LEADER στην Ελλάδα ενθάρρυνε τη δημιουργία ΟΤΔ για την εφαρμογή στρατηγικών τοπικής ανάπτυξης με βάση την περιοχή. Με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020, η πρωτοβουλία ωρίμασε σε ένα πιο ολοκληρωμένο, διατομεακό πλαίσιο στο πλαίσιο της CLLD, ευθυγραμμιζόμενη με τις ευρύτερες αρχές της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG) (Kassimati, 2017). Ωστόσο, προκλήσεις όπως ο διοικητικός κατακερματισμός και οι μεταβλητές τοπικές ικανότητες εξακολουθούν να υφίστανται, αποκαλύπτοντας την ανάγκη για ισχυρούς μηχανισμούς μετα-διακυβέρνησης για τη διασφάλιση της συνοχής, της λογοδοσίας και της ανάπτυξης ικανοτήτων.

Η μετα-διακυβέρνηση - η διακυβέρνηση της διακυβέρνησης - καθίσταται κρίσιμη για τον συντονισμό και την επίβλεψη σύνθετων συστημάτων Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης. Ο Jessop (2004) τονίζει τον ρόλο της ανακλαστικής μετα-διακυβέρνησης για τη συμφιλίωση των εντάσεων μεταξύ τοπικής ευελιξίας και υπερεθνικής συνοχής. Στο πλαίσιο της CLLD, αυτό περιλαμβάνει τη θέσπιση κανόνων και κατευθυντήριων γραμμών χρηματοδότησης και την ενίσχυση πλατφορμών μάθησης, συστημάτων τεχνικής υποστήριξης και συστημάτων παρακολούθησης της απόδοσης που ενισχύουν τη θεσμική ικανότητα σε τοπικό επίπεδο. Χωρίς αυτά τα μέσα μετα-διακυβέρνησης, η δυνατότητα της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG) να επιτύχει δίκαια και αποτελεσματικά αποτελέσματα πολιτικής μπορεί να υπονομευθεί.

Μια άλλη εννοιολογική διάσταση αφορά τη δημοκρατική νομιμότητα και λογοδοσία των συστημάτων Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG). Ενώ οι συμμετοχικές δομές, όπως οι ΟΤΔ και οι συνεργασίες, διευρύνουν τις ευκαιρίες για τοπική συμμετοχή, ενδέχεται επίσης να περιπλέξουν τις παραδοσιακές γραμμές λογοδοσίας, εγείροντας αυτό που οι Peters και Pierre (2004) περιγράφουν ως τη «Φαουστική συμφωνία» της διακυβέρνησης. Δηλαδή, επιδιώκοντας την ευελιξία και την ανταπόκριση, τα συστήματα διακυβέρνησης ενδέχεται να αποκρύπτουν ποιος είναι υπεύθυνος για τα αποτελέσματα πολιτικής. Στην ΤΑΠΤΚ, αυτή η ένταση εκδηλώνεται στην πράξη εξισορρόπησης μεταξύ τοπικής αυτονομίας και συμμόρφωσης με τους στόχους, τους κανονισμούς και τους μηχανισμούς αναφοράς σε ολόκληρη την ΕΕ.

Παρ' όλα αυτά, τα οφέλη της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG) και των εταιρικών σχημάτων συνεργασίας στην ενίσχυση της ανταπόκρισης στις πολιτικές, της καινοτομίας και της τοπικής ιδιοκτησίας είναι καλά τεκμηριωμένα. Όπως υποστηρίζουν οι Daniell και Kay (2017), τα συστήματα ανοιχτών διαπραγματεύσεων ενισχύουν τους χώρους πειραματισμού και μάθησης πολιτικής, οδηγώντας συχνά σε πιο βιώσιμες και ευρέως αποδεκτές λύσεις. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις περιφερειακές και αγροτικές περιοχές της ΕΕ, όπου οι παραδοσιακές παρεμβάσεις από πάνω προς τα κάτω ενδέχεται να μην έχουν λάβει υπόψη τις ανάγκες και τις ικανότητες που αφορούν συγκεκριμένα το περιβάλλον.

Ανακεφαλαιώνοντας, η ενσωμάτωση της CLLD σε ένα πλαίσιο πολυεπίπεδης διακυβέρνησης αντιπροσωπεύει μια παραδειγματική μετατόπιση στην εφαρμογή της περιφερειακής πολιτικής της ΕΕ. Η χρήση εταιρικών σχημάτων συνεργασίας και τοπικών ομάδων δράσης στο πλαίσιο των ρυθμίσεων της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG) επιτρέπει μια πιο συμμετοχική, ανταποκρινόμενη και εδαφικά ευαίσθητη προσέγγιση στην ανάπτυξη. Ωστόσο, για να αξιοποιήσουν πλήρως τις δυνατότητές τους τέτοια συστήματα, πρέπει να συνοδεύονται από ισχυρές ικανότητες μετα-διακυβέρνησης, σαφήνεια στην λογοδοσία και επένδυση στη θεσμική μάθηση. Η εμπειρία της Ελλάδας, μαζί με συγκριτικές γνώσεις από άλλα κράτη μέλη, επιβεβαιώνει τον κρίσιμο ρόλο της Πολυεπίπεδης Διακυβέρνησης (MLG) στη διαμόρφωση του μέλλοντος της χωρίς αποκλεισμούς και τοποκεντρικής ευρωπαϊκής ανάπτυξης.

2.3 Πολιτική συνοχής και ενδογενής ανάπτυξη

Η Πολιτική Συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης θεωρείται κεντρικός πυλώνας των προσπαθειών της για τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και την προώθηση της ισορροπημένης εδαφικής ανάπτυξης. Τα τελευταία χρόνια, η προσοχή έχει στραφεί ολοένα και περισσότερο προς την αξιοποίηση των ενδογενών αναπτυξιακών δυνατοτήτων —αυτών που βασίζονται στα τοπικά περιουσιακά στοιχεία, τη γνώση και τη συμμετοχή της κοινότητας— ως μέσο για την ενίσχυση της βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης. Αυτή η εξέλιξη ευθυγραμμίζεται με τις αρχές της ανάπτυξης με βάση τον τόπο και αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη επανεξέταση της περιφερειακής πολιτικής υπό το πρίσμα των διαρθρωτικών αλλαγών σε ολόκληρη την ΕΕ, ιδίως στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη (Harfst, Wirth, & Marot, 2020).

Η ενδογενής ανάπτυξη αναφέρεται σε μια στρατηγική που τοποθετεί τους τοπικούς πόρους, τις δυνατότητες και τους θεσμούς στο επίκεντρο του αναπτυξιακού σχεδιασμού. Σε αντίθεση με τις παρεμβάσεις από πάνω προς τα κάτω ή τις εξωγενώς καθοδηγούμενες, δίνει έμφαση στην τοπική δράση, το κοινωνικό κεφάλαιο και την αξιοποίηση της εδαφικής ταυτότητας. Αυτή η προσέγγιση διαδόθηκε στη χάραξη πολιτικής της ΕΕ μέσω της Έκθεσης Barca (2009), η οποία υποστήριξε ένα μοντέλο ανάπτυξης με βάση τον τόπο που σέβεται την ετερογένεια των περιφερειών της Ευρώπης και προσαρμόζει τις παρεμβάσεις στις τοπικές ανάγκες και δυνατότητες (Harfst et al., 2020).

Στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής της ΕΕ, ιδίως κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020, διάφορα μέσα —όπως οι Ολοκληρωμένες Εδαφικές Επενδύσεις (ΟΕΕ, Integrated Territorial Investments, ITI) και η Τοπική Ανάπτυξη με Πρωτοβουλία των Κοινοτήτων (ΤΑΠΤΚ ή CLLD)— έχουν θέσει σε εφαρμογή το παράδειγμα ενδογενούς ανάπτυξης. Αυτοί οι μηχανισμοί επιτρέπουν στους περιφερειακούς και τοπικούς φορείς να σχεδιάζουν και να εφαρμόζουν στρατηγικές με βάση τις συγκεκριμένες εδαφικές προκλήσεις και ευκαιρίες τους. Η στρατηγική εστίαση στην τοπική ανάπτυξη ικανοτήτων, την καινοτομία και τους μηχανισμούς συμμετοχικής διακυβέρνησης δεν αποτελεί μόνο μια πρακτική απάντηση στην

περιφερειακή ποικιλομορφία, αλλά και μια αντανάκλαση βαθύτερων αλλαγών στην πολιτική σκέψη της ΕΕ προς τον πολυεπίπεδο και οριζόντιο συντονισμό (Rauhut & Humer, 2020).

Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα αυτής της προσέγγισης δεν είναι ομοιόμορφη σε ολόκληρη την ΕΕ. Όπως καταδεικνύει ο Bourdin (2019) χρησιμοποιώντας γεωγραφικά σταθμισμένη ανάλυση παλινδρόμησης, ο αντίκτυπος των διαρθρωτικών ταμείων στην περιφερειακή ανάπτυξη ποικίλλει σημαντικά στο επίπεδο NUTS 3 στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Αυτή η χωρική ετερογένεια υποδηλώνει ότι ενώ η ενδογενής ανάπτυξη έχει δυνατότητες, απαιτεί διαφοροποιημένες στρατηγικές που λαμβάνουν υπόψη τις υπάρχουσες ανισότητες στην θεσμική ικανότητα, τις υποδομές και την κοινωνική συνοχή. Υπογραμμίζει επίσης την ανάγκη για μια επανατοποθέτηση του σχεδιασμού πολιτικής - προσαρμόζοντας τα μέσα συνοχής όχι μόνο στα εθνικά πλαίσια αλλά και στις υποεθνικές και τοπικές πραγματικότητες.

Αυτή η πολυπλοκότητα φέρνει στο προσκήνιο τη διαρκή ένταση εντός της Πολιτικής Συνοχής μεταξύ ισότητας και αποτελεσματικότητας. Οι Meyer και Lackenbauer (2005), βασιζόμενοι στη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης και τη νέα οικονομική γεωγραφία, υποστηρίζουν ότι οι παρεμβάσεις συνοχής πρέπει να εξισορροπούν προσεκτικά τους στόχους της ενίσχυσης της συνολικής ανάπτυξης και της μείωσης των εσωτερικών ανισοτήτων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι στρατηγικές ενδογενούς ανάπτυξης παρέχουν μια πιθανή λύση, καθώς μπορούν να τονώσουν την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα ενθαρρύνοντας τοπικές οικονομικές δραστηριότητες, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα ότι η ανάπτυξη είναι κοινωνικά ενσωματωμένη και γεωγραφικά συμπεριληπτική.

Ωστόσο, η επιτυχής κινητοποίηση των ενδογενών δυνατοτήτων εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα των τοπικών θεσμών και την παρουσία αποτελεσματικών μηχανισμών διακυβέρνησης. Οι Farole, Rodríguez-Pose και Storper (2011) τονίζουν ότι οι θεσμικές ρυθμίσεις, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας στρατηγικού σχεδιασμού, της συμμετοχής των ενδιαφερόμενων μερών και της συνεργασίας δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στον καθορισμό των αποτελεσμάτων των πρωτοβουλιών που χρηματοδοτούνται από την ΕΕ. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στις περιφερειακές περιοχές και στις παλιές

βιομηχανικές περιοχές, όπου η ιστορική εξάρτηση από την κεντρική διακυβέρνηση μπορεί να εμποδίσει τη στροφή προς την τοπικά καθοδηγούμενη ανάπτυξη.

Επιπλέον, οι συμβολικές και οι βασισμένες στην ταυτότητα διαστάσεις της ενδογενούς ανάπτυξης δεν πρέπει να υποτιμώνται. Οι Harfst et al. (2020) υποστηρίζουν ότι πέρα από τα οικονομικά αποτελέσματα, οι στρατηγικές ανάπτυξης με βάση τον τόπο έχουν σημαντικές καταλυτικές λειτουργίες—ενισχύουν τη συνοχή της κοινότητας, προωθούν την πολιτιστική αναβίωση και ενισχύουν την τοπική ταυτότητα. Αυτές οι λειτουργίες είναι κρίσιμες σε περιθωριοποιημένες ή δομικά αδύναμες περιοχές, όπου η ανοικοδόμηση της εμπιστοσύνης και η αίσθηση δράσης αποτελούν προϋπόθεση για τη βιώσιμη ανάπτυξη.

Ωστόσο, πρόσφατες κριτικές της πολιτικής συνοχής υποδηλώνουν ότι οι τρέχουσες προγραμματικές περίοδοι έχουν δώσει δυσανάλογα προτεραιότητα στις αστικές περιοχές και τους πόλους ανάπτυξης, ενδεχομένως εις βάρος των αγροτικών και περιφερειακών περιοχών (Rauhut & Humer, 2020). Ενώ αυτή η αστικοκεντρική λογική μπορεί να ευθυγραμμίζεται με τις θεωρίες των οικονομιών συγκέντρωσης, κινδυνεύει να υπονομεύσει τις συμπεριληπτικές φιλοδοξίες της πολιτικής συνοχής. Μια αποτελεσματική προσέγγιση ενδογενούς ανάπτυξης θα πρέπει επομένως να προωθεί τις αστικές-αγροτικές συνδέσεις και να ενθαρρύνει τις πόλεις να λειτουργούν ως περιφερειακοί κόμβοι που καλλιεργούν, αντί να κυριαρχούν, τις γύρω περιοχές τους.

Τέλος, η αποτελεσματικότητα της πολιτικής συνοχής και η ικανότητά της να τονώνει την ενδογενή ανάπτυξη εξαρτάται επίσης από τη διαφάνεια των δεδομένων και τους μηχανισμούς αξιολόγησης. Οι Koudoumakis, Botzoris και Protopapas (2021) τονίζουν τη σημασία των αξιόπιστων και αναλυτικών δεδομένων για την αξιολόγηση των περιφερειακών ανισοτήτων και τον σχεδιασμό παρεμβάσεων που βασίζονται σε τεκμήρια. Η ενίσχυση των συστημάτων παρακολούθησης και αξιολόγησης μπορεί να βελτιώσει την εκμάθηση πολιτικής, να υποστηρίξει προσαρμοστικές στρατηγικές και να διασφαλίσει ότι η πολιτική συνοχής παραμένει προσαρμοστική στις εξελισσόμενες ανάγκες των ποικίλων περιφερειών της Ευρώπης. Συμπερασματικά, η ενσωμάτωση της ενδογενούς ανάπτυξης στην Πολιτική Συνοχής της ΕΕ αντικατοπτρίζει μια παραδειγματική στροφή προς πιο συμπεριληπτικές, τοπικές και συμμετοχικές

προσεγγίσεις στην εδαφική ανάπτυξη. Ενώ οι αρχές αυτής της προσέγγισης είναι ορθές, η εφαρμογή τους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στις τοπικές ικανότητες, τα πλαίσια διακυβέρνησης και την χωρική ισότητα.

2.4 Η έννοια της συμμετοχικής τοπικής ανάπτυξης (από κάτω προς τα πάνω).

Η συμμετοχική τοπική ανάπτυξη, ιδίως μέσω προσεγγίσεων από κάτω προς τα πάνω, έχει μελετηθεί εκτενώς στο πλαίσιο της δημοκρατικής διακυβέρνησης και του αποκεντρωμένου σχεδιασμού. Αυτό το μοντέλο ανάπτυξης δίνει έμφαση στην εμπλοκή των τοπικών κοινοτήτων στη λήψη αποφάσεων, διασφαλίζοντας ότι οι στρατηγικές ανάπτυξης αντικατοπτρίζουν τις τοπικές ανάγκες, αξίες και προτεραιότητες. Σε αντίθεση με τα μοντέλα από πάνω προς τα κάτω, τα οποία συχνά καθοδηγούνται από τους κεντρικούς θεσμούς, οι προσεγγίσεις από κάτω προς τα πάνω δίνουν προτεραιότητα στην ένταξη των φωνών της βάσης και της εμπλοκής των ενδιαφερόμενων μερών σε όλο τον κύκλο πολιτικής και σχεδιασμού. Η παρούσα ενότητα διερευνά την εννοιολογική βάση της συμμετοχικής τοπικής ανάπτυξης και συνθέτει στοιχεία από ποικίλα γεωγραφικά πλαίσια - αστικά και αγροτικά - που καταδεικνύουν πώς οι μηχανισμοί από κάτω προς τα πάνω συμβάλλουν σε πιο συμπεριληπτικά και βιώσιμα αναπτυξιακά αποτελέσματα.

Μια κεντρική αρχή της ανάπτυξης από κάτω προς τα πάνω είναι η αναγνώριση της τοπικής γνώσης και η συμπαραγωγή λύσεων μέσω της συνεργασίας πολλαπλών φορέων. Οι Semeraro et al. (2020) παρέχουν εμπειρικά στοιχεία από το Λέτσε της Ιταλίας, όπου ο συμμετοχικός αστικός σχεδιασμός ενσωμάτωσε με επιτυχία τόσο τις εισροές από κάτω προς τα πάνω όσο και τις εισροές από πάνω προς τα κάτω στο σχεδιασμό ενός Αστικού Πανεπιστημιακού Κέντρου. Η μελέτη τους καταδεικνύει ότι οι συμμετοχικές διαδικασίες δεν είναι μόνο πολύτιμες για τη συλλογή ποικίλων προοπτικών, αλλά και για τον μετριασμό των θεσμικών συγκρούσεων και την ενίσχυση της ανταπόκρισης των αστικών σχεδίων στις ανάγκες της κοινότητας. Αυτή η διπλή προσέγγιση υποστηρίζει την ιδέα ότι ο συμμετοχικός

σχεδιασμός δεν αφορά μόνο τη συναίνεση, αλλά τον δομημένο διάλογο και την επαναληπτική ανατροφοδότηση μεταξύ θεσμών και πολιτών.

Σε αγροτικές περιοχές, οι προσεγγίσεις από κάτω προς τα πάνω συχνά εφαρμόζονται μέσω μηχανισμών όπως οι Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ), όπως προωθούνται από το πρόγραμμα LEADER στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο Gargano (2021) εξετάζει τις ΟΤΔ στην Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο, αποδεικνύοντας ότι η αποτελεσματικότητά τους έγκειται στην ικανότητα των τοπικών φορέων να αξιοποιούν τη χρηματοδότηση της ΕΕ, προσαρμόζοντας παράλληλα τις αναπτυξιακές στρατηγικές στις ιδιαιτερότητες του κάθε πλαισίου. Αυτό το μοντέλο ενθαρρύνει την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση (MLG), όπου η αλληλεπίδραση μεταξύ υπερεθνικών πολιτικών και τοπικών φορέων δημιουργεί ευκαιρίες για προσαρμοστικό και ανταποκρινόμενο σχεδιασμό. Είναι σημαντικό ότι η επιτυχία αυτών των πρωτοβουλιών εξαρτάται από τη δύναμη της τοπικής ηγεσίας, τις δικτυωμένες συνεργασίες και την θεσμική ευελιξία, επιβεβαιώνοντας τη σημασία του ενδογενούς δυναμικού στην αγροτική αναγέννηση.

Η βιβλιογραφία υπογραμμίζει επίσης τον ρόλο της συμμετοχής των πολιτών ως μετασχηματιστικής δύναμης στην τοπική διακυβέρνηση. Ο Darwin (2016), αναλύοντας το ινδονησιακό πλαίσιο, υποστηρίζει ότι η συμμετοχική τοπική ανάπτυξη εξαρτάται από μεταρρυθμίσεις τόσο από την πλευρά της προσφοράς (θεσμικό άνοιγμα και διαφάνεια) όσο και από την πλευρά της ζήτησης (ενδυνάμωση των πολιτών). Προσδιορίζει πέντε βασικούς τομείς στους οποίους πρέπει να συμμετέχουν οι πολίτες: ρύθμιση, σχεδιασμός, προϋπολογισμός, παροχή υπηρεσιών και πρωτοβουλίες με πρωτοβουλία της κοινότητας. Αυτοί οι τομείς συλλογικά αντιπροσωπεύουν ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο συμμετοχικής διακυβέρνησης, όπου οι πολίτες δεν είναι παθητικοί αποδέκτες της ανάπτυξης αλλά ενεργοί παράγοντες στη διαμόρφωσή της.

Από τεχνολογικής άποψης, τα εργαλεία ψηφιακής συμμετοχής διευρύνουν την εμπέλεια και την συμπερίληψη της ανάπτυξης από κάτω προς τα πάνω. Ο Svirčić Gotovac (2019) υποστηρίζει την ψηφιακή χαρτογράφηση και τα διαδικτυακά αστικά εργαστήρια ως εργαλεία για τη γεφύρωση των κενών μεταξύ της αστικής διακυβέρνησης και των προτιμήσεων των πολιτών στην Κροατία. Μέσω αυτών των

ψηφιακών μέσων, η συμμετοχή από κάτω προς τα πάνω μπορεί να γίνει συνεχής και βασισμένη σε στοιχεία, ειδικά σε περιβάλλοντα όπου η θεσμική εμπιστοσύνη είναι χαμηλή ή η πρόσβαση σε επίσημους συμμετοχικούς μηχανισμούς είναι περιορισμένη.

Παρ' όλα αυτά, οι προσεγγίσεις από κάτω προς τα πάνω δεν είναι χωρίς περιορισμούς. Ο Van Meerkerk (2019) αναλογίζεται τις «παγίδες» συμμετοχής που είναι εγγενείς τόσο στα μοντέλα από πάνω προς τα κάτω όσο και στα μοντέλα από κάτω προς τα πάνω, συμπεριλαμβανομένων ζητημάτων εκπροσώπησης, ικανότητας και ενσωμάτωσης. Υποστηρίζει ότι ενώ οι προσπάθειες από κάτω προς τα πάνω μπορούν να ενισχύσουν τη νομιμότητα και την καινοτομία, ενδέχεται επίσης να υποφέρουν από κατακερματισμό ή περιορισμένη επεκτασιμότητα. Η αποτελεσματική συνεργασία απαιτεί επομένως θεσμικά πλαίσια που εξισορροπούν την αυτονομία με την λογοδοσία και που μπορούν να μεσολαβήσουν μεταξύ των φιλοδοξιών της βάσης και των ευρύτερων στρατηγικών στόχων.

Μια πολλά υποσχόμενη λύση στους περιορισμούς και των δύο μοντέλων προσφέρεται από τους Isidiho και Sabran (2016), οι οποίοι προτείνουν μια «μικτή μέθοδο» ανάπτυξης της κοινότητας. Αυτή η ολοκληρωμένη προσέγγιση συνθέτει την αποτελεσματικότητα από πάνω προς τα κάτω με τη νομιμότητα από κάτω προς τα πάνω, επιτρέποντας πιο ολιστικά αποτελέσματα, ειδικά σε αγροτικές περιοχές των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι τα συμμετοχικά μοντέλα δεν πρέπει να θεωρούνται ως δυαδικά αλλά ως δυναμικό συνεχές, όπου η κατάλληλη ισορροπία εξαρτάται από το κοινωνικό, οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο. Επιπλέον, οι Syafaruddin και Haris (2025) παρέχουν πληροφορίες από τον περιφερειακό σχεδιασμό στην Ινδονησία, τονίζοντας τη σημασία της θεσμικής δέσμευσης, της ανάπτυξης ικανοτήτων και της πολιτιστικής ευαισθησίας για τη διατήρηση πρωτοβουλιών από τη βάση προς τα πάνω. Προσδιορίζουν βασικά εργαλεία όπως τα φόρουμ πολιτών, ο συμμετοχικός προϋπολογισμός και η χαρτογράφηση της κοινότητας ως αποτελεσματικούς μηχανισμούς για την ενίσχυση του διαρκούς διαλόγου και της συλλογικής ιδιοκτησίας. Τα ευρήματά τους τονίζουν ότι η συμμετοχική ανάπτυξη πρέπει να ενσωματωθεί σε μακροπρόθεσμες στρατηγικές διακυβέρνησης και όχι να αντιμετωπίζεται ως ad hoc ασκήσεις.

Από την οπτική γωνία της ανάπτυξης της κοινότητας, ο Squazzoni (2009) υπογραμμίζει τον ρόλο των Εταιρειών Κοινοτικής Ανάπτυξης (CDCs) στη Βόρεια Αμερική ως μεσολαβητές της τοπικής οικονομικής ανάπτυξης. Αυτές οι μη κερδοσκοπικές οντότητες συνθέτουν πόρους από δημόσιους, ιδιωτικούς και κοινοτικούς φορείς, ενσωματώνοντας την επιχειρησιακή εφαρμογή των προσεγγίσεων από τη βάση προς τα πάνω. Τα CDCs καταδεικνύουν πώς το κοινωνικό κεφάλαιο και η τοπική επιχειρηματικότητα μπορούν να οδηγήσουν την ανάπτυξη όταν δημιουργείται θεσμικός χώρος για συλλογική δράση. Οι εμπειρίες τους υπογραμμίζουν τη σημασία της θεσμικής υβριδικότητας και την ανάγκη για υποστηρικτικά περιβάλλοντα πολιτικής για την ενίσχυση της καινοτομίας από τη βάση προς τα πάνω.

Ανακεφαλαιώνοντας, η συμμετοχική τοπική ανάπτυξη μέσω προσεγγίσεων από τη βάση προς τα πάνω προσφέρει μια βιώσιμη οδό για τον εκδημοκρατισμό της ανάπτυξης και την προσαρμογή των στρατηγικών στις τοπικές πραγματικότητες. Ενώ κανένα μεμονωμένο μοντέλο δεν μπορεί να εφαρμοστεί καθολικά, η επιτυχής εφαρμογή εξαρτάται από τον συνδυασμό πολλαπλών μηχανισμών - ψηφιακών εργαλείων, φόρουμ πολιτών, ΟΤΔ και Κέντρων Ανάπτυξης (CDC) - στο πλαίσιο δομών διακυβέρνησης που επιτρέπουν την εφαρμογή τους. Η δύναμη της ανάπτυξης από τη βάση προς την κορυφή έγκειται στην προσαρμοστικότητά της, την ανταπόκριση και την ικανότητά της να ενσωματώνει τις τοπικές αξίες στις διαδικασίες σχεδιασμού. Ωστόσο, οι προκλήσεις της - που σχετίζονται με την εκπροσώπηση, τον συντονισμό και τη θεσμική υποστήριξη - απαιτούν συνεχή προσοχή.

2.5 Αξιολόγηση του leader

Η πρωτοβουλία LEADER, ενσωματωμένη στο πλαίσιο των πολιτικών αγροτικής ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντιπροσωπεύει μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες στη διακυβέρνηση και την τοπική ανάπτυξη. Από την έναρξή της το 1991, η LEADER (Liaisons Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale) έχει προωθήσει μια προσέγγιση από κάτω προς τα πάνω στην αγροτική ανάπτυξη μέσω Ομάδων Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ), συμμετοχικού σχεδιασμού

και πολυτομεακών συνεργασιών. Καθώς ωριμάζει, η αξιολόγηση της LEADER έχει γίνει τόσο τεχνική όσο και πολιτική αναγκαιότητα—ειδικά στο πλαίσιο της ευρύτερης δέσμευσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης για ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς, εδαφική συνοχή και καινοτομία στη διακυβέρνηση (Dwyer et al., 2022; Kah et al., 2023).

Μια βασική πρόκληση στην αξιολόγηση του LEADER έγκειται στην αξιολόγηση άυλων αποτελεσμάτων, όπως το κοινωνικό κεφάλαιο και η συμμετοχική διακυβέρνηση. Οι Pisani και Christoforou (2017) υποστηρίζουν ότι οι υπάρχοντες μηχανισμοί αξιολόγησης, ιδίως στο πλαίσιο του Κοινού Πλαισίου Παρακολούθησης και Αξιολόγησης (ΚΠΠΑ), τείνουν να δίνουν προτεραιότητα στα ποσοτικοποιήσιμα αποτελέσματα έναντι των ποιοτικών μετασχηματισμών της κοινότητας. Υπογραμμίζουν την ανάγκη να οριστούν και να μετρηθούν ρητά οι διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου -συμπεριλαμβανομένης της εμπιστοσύνης, της αμοιβαιότητας και της οικοδόμησης δικτύων- ως αναπόσπαστο κομμάτι της μακροπρόθεσμης επιτυχίας των στρατηγικών αγροτικής ανάπτυξης. Χωρίς τέτοια μέτρα, οι αξιολογήσεις κινδυνεύουν να υποτιμήσουν το μετασχηματιστικό δυναμικό του LEADER στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας της κοινότητας και της δημοκρατικής συμμετοχής.

Ο Metta (2016) τονίζει την αποσύνδεση μεταξύ των κανονιστικών προσδοκιών για την αξιολόγηση του LEADER και της πρακτικής ικανότητας των ΟΤΑ να τις εφαρμόσουν. Η απαίτηση, βάσει του Άρθρου 33 του Κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 1303/2013, για τις ΟΤΑ να αξιολογούν τις στρατηγικές τους για την Τοπική Ανάπτυξη με Πρωτοβουλία της Κοινότητας (CLLD) έχει εισαγάγει νέες πολυπλοκότητες. Ο Metta (2016) υποστηρίζει ένα πλαίσιο αξιολόγησης που εστιάζει στην αξιοποίηση - ένα πλαίσιο που είναι ευαίσθητο στο περιβάλλον και καθοδηγείται από τα ενδιαφερόμενα μέρη. Τα ευρήματά του, βασισμένα σε συνεντεύξεις με διευθυντές ΟΤΑ σε όλη την Ευρώπη, δείχνουν ότι η αξιολόγηση συχνά δεν θεωρείται ως ευκαιρία μάθησης, αλλά ως διοικητικό βάρος. Αυτό υποδηλώνει την ανάγκη για θεσμικά συστήματα υποστήριξης που να ενδυναμώνουν τις ΟΤΑ να ενσωματώνουν την αξιολόγηση στις στρατηγικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Μια ευρύτερη θεσμική ανασκόπηση του LEADER σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ υποστηρίζει αυτά τα ευρήματα. Οι Dwyer et al. (2022), στην ολοκληρωμένη μελέτη τους για 36 ΟΤΑ σε 10 χώρες, εντοπίζουν πολλά δυνατά σημεία του προγράμματος, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητάς του να ενθαρρύνει την τοπική καινοτομία, τη συνεργασία και τις εξατομικευμένες παρεμβάσεις. Ωστόσο, η μελέτη αποκαλύπτει επίσης επίμονα προβλήματα: διοικητικό βάρος, έλλειψη ευελιξίας και κατακερματισμένα συστήματα παρακολούθησης. Συγκεκριμένα, προκύπτουν δυσκολίες όταν οι ΟΤΑ αναγκάζονται να ευθυγραμμίσουν ποικίλες πηγές χρηματοδότησης της ΕΕ με διαφορετικούς κανονισμούς, γεγονός που μπορεί να αποδυναμώσει την ολιστική και ολοκληρωμένη φύση του LEADER.

Η κοινωνική αξία του LEADER έχει διερευνηθεί περαιτέρω από τους Chatzichristos και Perimenis (2022) μέσω μιας μελέτης περίπτωσης στη Λέσβο της Ελλάδας. Εφαρμόζοντας ένα πλαίσιο Κοινωνικής Απόδοσης Επένδυσης (SROI), οι συγγραφείς καταδεικνύουν ότι το LEADER μπορεί να δημιουργήσει σημαντικά μη οικονομικά οφέλη, όπως ενισχυμένη συμμετοχή στα κοινά, πολιτιστική αναζωογόνηση και οικοδόμηση τοπικής ταυτότητας. Αυτά τα αποτελέσματα συχνά παραλείπονται στις συμβατικές αξιολογήσεις, αλλά είναι κρίσιμα για τις περιθωριοποιημένες και ερημωμένες αγροτικές περιοχές. Ωστόσο, η μελέτη τονίζει επίσης ότι μια τέτοια κοινωνική αξία εξαρτάται από την θεσμική ωριμότητα και την οικονομική σταθερότητα - παράγοντες που ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των περιφερειών της ΕΕ.

Ποσοτικές μέθοδοι έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας του LEADER σε επίπεδο ΟΤΑ. Οι Lopolito, Nardone και Sisto (2011) προτείνουν ένα μοντέλο αξιολόγησης μικτών μεθόδων που συνδυάζει απτούς δείκτες (π.χ., υλοποίηση έργου, εκτέλεση προϋπολογισμού) με μετρήσεις θεσμικής βιωσιμότητας που βασίζονται στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου. Το πλαίσιό τους αντιμετωπίζει μια βασική τάση στο LEADER: την ανάγκη ικανοποίησης των απαιτήσεων λογοδοσίας των κεντρικών αρχών, διατηρώντας παράλληλα την τοπική αυτονομία και καινοτομία που ορίζουν το πρόγραμμα. Αυτή η δυαδικότητα παραμένει ένα από τα καθοριστικά - και πιο αμφιλεγόμενα - χαρακτηριστικά του LEADER.

Τα στοιχεία από την Αγγλία καταδεικνύουν περαιτέρω τόσο την υπόσχεση όσο και την πολυπλοκότητα της εφαρμογής του LEADER. Οι Bosworth et al. (2013) επισημαίνουν ότι, ενώ οι περισσότερες ΟΤΔ ξεπέρασαν τους στόχους δραστηριότητάς τους, η αξιολόγηση των ευρύτερων αναπτυξιακών επιπτώσεων παρεμποδίστηκε από την απουσία συνεπών εθνικών στόχων αγροτικής ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, το πρόγραμμα συνέβαλε σημαντικά στην οικοδόμηση ανθεκτικότητας στις αγροτικές κοινότητες, ιδίως μέσω παρεμβάσεων του Άξονα 3 που επικεντρώνονται στην ποιότητα ζωής. Η μελέτη συνιστά πιο συνεκτικές κατευθυντήριες γραμμές αξιολόγησης και ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ των ΟΤΔ για την ενίσχυση των μηχανισμών υλοποίησης της επόμενης προγραμματικής περιόδου.

Ομοίως, οι Dvořáková Líšková et al. (2019) παρέχουν μια εκ των υστέρων αξιολόγηση του LEADER στις χώρες του Βίσεγκραντ, χρησιμοποιώντας μια μεθοδολογία συγκριτικής αξιολόγησης για την αξιολόγηση της απόδοσης των ΟΤΔ κατά την περίοδο 2007-2013. Τα ευρήματά τους υπογραμμίζουν τη σημασία του θεσμικού σχεδιασμού και της υποστήριξης σε εθνικό επίπεδο, καθώς οι ΟΤΔ που είναι ενσωματωμένες σε υποστηρικτικά συστήματα διακυβέρνησης έδειξαν μεγαλύτερη ικανότητα καινοτομίας και συνεργασίας. Η μελέτη συνιστά τη χρήση τυποποιημένων λειτουργικών κριτηρίων αναφοράς για την αξιολόγηση της βέλτιστης εφαρμογής των αρχών LEADER, όπως η τοπική ευθύνη, η καινοτομία και η πολυεπίπεδη συνεργασία.

Τέλος, η προγραμματική περίοδος 2014-2020 εισήγαγε το ευρύτερο πλαίσιο CLLD, επιτρέποντας την εφαρμογή των αρχών LEADER σε αστικά και παράκτια περιβάλλοντα. Οι Kah et al. (2023) αξιολογούν αυτήν την επέκταση και διαπιστώνουν ότι, παρόλο που το CLLD αύξησε την ολοκλήρωση και την προβολή των πολιτικών, προκλήσεις όπως η κανονιστική πολυπλοκότητα και η περιορισμένη διοικητική ικανότητα εξακολουθούν να υπάρχουν. Ορισμένα κράτη μέλη έχουν περιορίσει τη χρήση του CLLD, ενώ άλλα το έχουν επεκτείνει, αντανακλώντας διαφοροποιημένες εμπειρίες με την εφαρμογή. Οι συγγραφείς ζητούν απλοποίηση των διαδικασιών και ενισχυμένη συνοχή των πολιτικών για την πλήρη αξιοποίηση του δυναμικού της ανάπτυξης με πρωτοβουλία της κοινότητας. Συμπερασματικά, η αξιολόγηση του προγράμματος LEADER αποκαλύπτει ένα πλούσιο σύνολο επιτυχιών και περιορισμών. Ενώ συνεχίζει να επιδεικνύει ισχυρό δυναμικό στην

προώθηση της ανάπτυξης με βάση τον τόπο, της καινοτομίας και του κοινωνικού κεφαλαίου, η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από υποστηρικτικές δομές διακυβέρνησης, εργαλεία αξιολόγησης προσαρμοσμένα στην τοπική πολυπλοκότητα και μια ανανεωμένη έμφαση στη συμμετοχή των ενδιαφερόμενων μερών. Οι μελλοντικές μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να βελτιώσουν τη μεθοδολογική ευρωστία και να επιβεβαιώσουν τις θεμελιώδεις αρχές της συμμετοχής και της ενδυνάμωσης που καθιστούν το LEADER έναν μοναδικό και διαρκή πυλώνα της αγροτικής πολιτικής της ΕΕ.

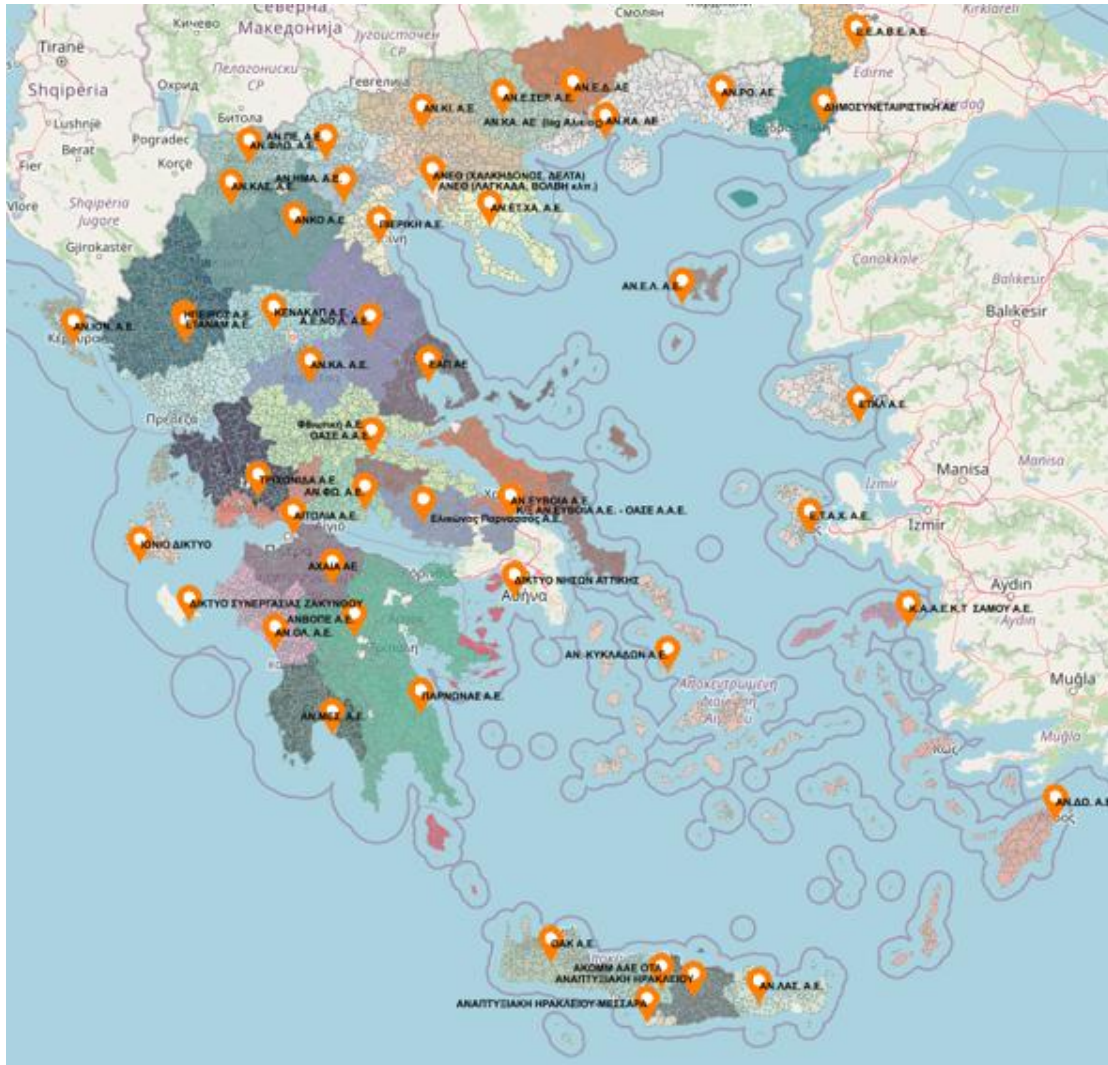
3. Μελέτη Περίπτωσης: Νομός Ηρακλείου

3.1 Το Πρόγραμμα LEADER στην Ελλάδα

Το πρόγραμμα LEADER (Liaisons Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale) αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης στην αγροτική περιφέρεια. Εντάσσεται στον δεύτερο πυλώνα της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και εφαρμόζεται στην Ελλάδα μέσω του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης (ΠΑΑ) 2014–2022. Το ελληνικό ΠΑΑ εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Δεκέμβριο του 2015 και τροποποιήθηκε τελευταία φορά τον Δεκέμβριο του 2021, διαθέτοντας συνολικό προϋπολογισμό 7,75 δισ. ευρώ, εκ των οποίων 6,5 δισ. ευρώ προέρχονται από τον προϋπολογισμό της ΕΕ (συμπεριλαμβανομένων 365 εκατ. ευρώ του μηχανισμού EURI) και 1,25 δισ. ευρώ από εθνική συγχρηματοδότηση. Η δομή αυτή αντανακλά τη φιλοσοφία της συμπληρωματικότητας των ευρωπαϊκών και εθνικών πόρων, με σκοπό την ενίσχυση της βιωσιμότητας και ανταγωνιστικότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, τη διατήρηση και αποκατάσταση οικοσυστημάτων και την προώθηση της τοπικής ανάπτυξης σε αγροτικές περιοχές.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του factsheet, το ΠΑΑ Ελλάδας στοχεύει, μεταξύ άλλων, στην εφαρμογή περιβαλλοντικών πρακτικών σε σημαντικό ποσοστό γεωργικής γης: 26,31% για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, 26,09% για τη βελτίωση της διαχείρισης υδάτων και 25,30% για τη βελτίωση της διαχείρισης εδαφών ή την πρόληψη της διάβρωσης. Παράλληλα, προβλέπεται επενδυτική στήριξη για την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό 8.978 γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ενώ 36.900 νέοι αγρότες αναμένεται να λάβουν ενισχύσεις έναρξης δραστηριότητας. Επιπλέον, 29.250 γεωργικές εκμεταλλεύσεις θα ενισχυθούν για συμμετοχή σε σχήματα ποιότητας, τοπικές αγορές, βραχείες αλυσίδες εφοδιασμού και συλλογικά σχήματα παραγωγών, ενώ περίπου 450 αγροδιατροφικές επιχειρήσεις θα λάβουν ενίσχυση για επενδύσεις στη μεταποίηση και εμπορία γεωργικών προϊόντων. Η διάσταση της καινοτομίας και της κατάρτισης ενισχύεται μέσω της διάθεσης σχεδόν 3% των δημόσιων δαπανών σε δράσεις γνώσης και καινοτομίας, με τη δημιουργία περίπου 28.600 θέσεων κατάρτισης για αγρότες και αγροτικές επιχειρήσεις.

Σημαντική πτυχή του ΠΑΑ αποτελεί η υποστήριξη της τοπικής ανάπτυξης μέσω της προσέγγισης LEADER, η οποία υλοποιείται από Ομάδες Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) σε περισσότερες από τις μισές αγροτικές περιοχές της χώρας. Όπως αποτυπώνεται στον σχετικό χάρτη (Εικόνα 1: 50 ΟΤΔ στην Ελλάδα), το δίκτυο LEADER καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την ηπειρωτική χώρα, καθώς και τα περισσότερα νησιωτικά συμπλέγματα, με ισχυρή παρουσία στην Κρήτη και ειδικότερα στον νομό Ηρακλείου. Η πυκνή χωρική κάλυψη υποδηλώνει την ευρεία εδαφική εμβέλεια και τη στρατηγική στόχευση του προγράμματος στη στήριξη αποκεντρωμένων, ενδογενών πρωτοβουλιών ανάπτυξης. Το 2021, το συνολικό ποσό που είχε διατεθεί για δράσεις LEADER/CLLD στο πλαίσιο του ΠΑΑ ανερχόταν σε περίπου 513 εκατ. ευρώ δημόσιας δαπάνης, γεγονός που αναδεικνύει την αυξανόμενη σημασία του για την αγροτική πολιτική της χώρας.

Εικόνα 1. Χωρική κατανομή των 50 Ομάδων Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ) στην Ελλάδα στο πλαίσιο του προγράμματος LEADER/CLLD

Η εφαρμογή του LEADER στην Ελλάδα περιλαμβάνει ένα μίγμα παρεμβάσεων δημόσιου και ιδιωτικού χαρακτήρα, με πολυτομεακό περιεχόμενο. Ο πίνακας List of projects audited (Expenditure as of May 2021)» καταδεικνύει το εύρος των έργων που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος. Τα έργα αυτά εκτείνονται από μικρής κλίμακας πολιτιστικές δράσεις και εκδηλώσεις (όπως φεστιβάλ μουσικής και έργα πολιτιστικών ΜΚΟ με προϋπολογισμούς της τάξης των 10.000–30.000 ευρώ), έως επενδύσεις βελτίωσης τοπικών υποδομών (π.χ. αγροτικοί δρόμοι με δαπάνες έως 580.000 ευρώ) και έργα στήριξης κοινωνικών υποδομών (όπως παρεμβάσεις σε σχολεία ειδικής αγωγής, ύψους 182.000 ευρώ). Ιδιαίτερη βαρύτητα δίδεται στη στήριξη της τοπικής επιχειρηματικότητας, με ενισχύσεις για

νέες παραγωγικές μονάδες, εκσυγχρονισμό επιχειρήσεων και τουριστικά καταλύματα, όπου τα ποσά κυμαίνονται ενδεικτικά από 57.000 έως 265.000 ευρώ, με συγχρηματοδότηση κατά 80–90% από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (EAFRD). Η διαφοροποίηση των δικαιούχων —από δημόσιους φορείς και σχολικές κοινότητες έως ΜΚΟ και μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις— επιβεβαιώνει τον πολυτομεακό και συμμετοχικό χαρακτήρα του προγράμματος.

Πίνακας 1, Ενδεικτικά έργα που υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα στο πλαίσιο του ΕΓΤΑΑ (EAFRD) μέσω της προσέγγισης LEADER/CLLD

Project description	Type of project promoter	Total expenditure (in euros)	EU contribution (in euros)	ESIF
Greece				
Music festival	NGO	31 520.00	28 112.69	EAFRD
Improvement of road infrastructure	Public Entity	580 000.00	517 302.00	EAFRD
Cultural NGO project	Cultural Association	13 633.42	12 159.65	EAFRD
Improvement works on a special needs school	Association of parents and friends of children with special needs	182 329.93	162 620.06	EAFRD
Cultural NGO project	Cultural Association	10 515.20	9 378.50	EAFRD
Tourist accommodation project	Private	265 803.55	239 223.20	EAFRD
Creation of a new production line	Private	125 040.00	112 048.34	EAFRD
Business modernization	Private	11 113.00	9 958.36	EAFRD
Funding of a new business unit	Private	57 220.60	51 275.38	EAFRD
Funding of a dairy production unit	Private	61 017.48	54 677.76	EAFRD

Η σημασία του LEADER δεν περιορίζεται στην οικονομική του συνεισφορά αλλά εκτείνεται και στη θεσμική καινοτομία που εισάγει, μέσω της αρχής της τοπικής εταιρικής διακυβέρνησης. Οι ΟΤΔ συγκροτούνται από συμπράξεις δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, λειτουργώντας ως ενδιάμεσοι οργανισμοί σχεδιασμού και υλοποίησης τοπικών στρατηγικών. Το χαρακτηριστικό «από κάτω προς τα πάνω» (bottom-up) της προσέγγισης επιτρέπει την ενσωμάτωση των τοπικών γνώσεων, αναγκών και προτεραιοτήτων στον σχεδιασμό, ενισχύοντας την κοινωνική αποδοχή και την τοπική νομιμοποίηση των παρεμβάσεων. Η ισχυρή παρουσία ΟΤΔ σε αγροτικές και νησιωτικές περιοχές με διαρθρωτικά μειονεκτήματα (ορεινότητα, νησιωτικότητα, πληθυσμιακή συρρίκνωση) αποδεικνύει ότι το LEADER λειτουργεί ως μοχλός χωρικής συνοχής και ανάσχεσης της ερημοποίησης της υπαίθρου.

Επιπλέον, η συμβολή του LEADER αποτυπώνεται και στον τρόπο που ενσωματώνει την τοπική πολιτιστική κληρονομιά και κοινωνική συνοχή σε

στρατηγικές ανάπτυξης. Τα έργα πολιτιστικού χαρακτήρα του πίνακα —όπως φεστιβάλ μουσικής και πολιτιστικές δράσεις ΜΚΟ— παρότι μικρής οικονομικής κλίμακας, έχουν σημαντική συμβολική αξία, ενισχύοντας την τοπική ταυτότητα και την κοινωνική συμμετοχή. Η παρουσία έργων κοινωνικού χαρακτήρα (όπως οι παρεμβάσεις σε σχολεία ειδικής αγωγής) καταδεικνύει τη σύνδεση του προγράμματος με την κοινωνική ένταξη και την ποιότητα ζωής. Αντίστοιχα, οι επενδύσεις σε μικρές επιχειρήσεις και τουριστικές υποδομές αποσκοπούν στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την ενίσχυση της τοπικής ανταγωνιστικότητας, ιδίως σε περιοχές που πλήττονται από πληθυσμιακή αποψίλωση ή εποχικότητα.

Συνολικά, το πρόγραμμα LEADER στην Ελλάδα συνιστά βασικό εργαλείο της αγροτικής αναπτυξιακής πολιτικής, το οποίο συνδυάζει επενδύσεις σε υλικές υποδομές με την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της τοπικής διακυβέρνησης. Η υλοποίησή του στο πλαίσιο του ΠΑΑ 2014–2022, με εκτεταμένη εδαφική κάλυψη μέσω 50 ΟΤΑ και σημαντικούς χρηματοδοτικούς πόρους, καταδεικνύει τη στροφή της ελληνικής αγροτικής πολιτικής προς πιο συμμετοχικά, ολοκληρωμένα και τοπικά προσαρμοσμένα πρότυπα ανάπτυξης. Το LEADER λειτουργεί έτσι όχι μόνο ως μηχανισμός διοχέτευσης πόρων, αλλά και ως πλατφόρμα τοπικής συνεργασίας και καινοτομίας, θέτοντας τις βάσεις για μια βιώσιμη και κοινωνικά ενδυναμωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου.

3.2 Τοπική εφαρμογή του LEADER στον Νομό Ηρακλείου (2008–2014)

Η εκτεταμένη εφαρμογή του προγράμματος LEADER σε ολόκληρη τη χώρα, όπως αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αποτυπώνει τη στρατηγική σημασία που αποδίδεται στην τοπική ανάπτυξη μέσω αποκεντρωμένων, πολυτομεακών παρεμβάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, ο νομός Ηρακλείου υπήρξε μία από τις πιο δραστήριες και εμβληματικές περιοχές υλοποίησης, αξιοποιώντας με συνέπεια τα χρηματοδοτικά εργαλεία της πρωτοβουλίας. Η Αναπτυξιακή Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ, ως Ομάδα Τοπικής Δράσης (ΟΤΔ), ανέλαβε τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της

τοπικής στρατηγικής LEADER για την προγραμματική περίοδο 2008–2014, κινητοποιώντας ένα ευρύ δίκτυο τοπικών φορέων, επιχειρήσεων και κοινοτήτων.

Η περίοδος αυτή υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση μιας συνεκτικής αναπτυξιακής ταυτότητας στην ενδοχώρα του Ηρακλείου. Σε αντίθεση με προηγούμενες φάσεις, όπου το βάρος δινόταν κυρίως σε υποδομές και βασικές υπηρεσίες, η στρατηγική της Αναπτυξιακής Ηρακλείου προσανατολίστηκε σε πιο σύνθετες και ποιοτικές παρεμβάσεις, συνδυάζοντας την ενίσχυση της τοπικής επιχειρηματικότητας με την ανάδειξη της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Ο σχεδιασμός στηρίχθηκε στη λογική της τοπικής εταιρικής διακυβέρνησης, όπου η συνεργασία δημόσιων και ιδιωτικών φορέων αποτέλεσε προϋπόθεση για την επιλογή και ωρίμανση των έργων.

Η χρηματοδοτική εικόνα της περιόδου αποτυπώνει τη βαρύτητα που αποδόθηκε σε διαφορετικούς τομείς παρέμβασης. Συνολικά, διατέθηκαν περίπου 12,9 εκατ. ευρώ σε συνολικό κόστος έργων, εκ των οποίων 9,29 εκατ. ευρώ δημόσια δαπάνη, με την υλοποίηση 77 έργων σε όλο τον νομό. Αν και οι αρχικές προβλέψεις προέβλεπαν δημόσια δαπάνη 7,42 εκατ. ευρώ, η τελική απορρόφηση υπερέβη τον αρχικό σχεδιασμό, στοιχείο που υποδηλώνει την υψηλή ελκυστικότητα και τη διοικητική αποτελεσματικότητα του τοπικού σχήματος.

Ο κεντρικός πυλώνας της τοπικής στρατηγικής ήταν η ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (SMEs), που απορρόφησαν σχεδόν το 29,4% της τελικής δημόσιας δαπάνης (2,73 εκατ. ευρώ), μέσω 24 έργων. Οι παρεμβάσεις αυτές στόχευαν στον εκσυγχρονισμό υποδομών, την αναβάθμιση παραγωγικών διαδικασιών και τη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομικής βάσης, ενισχύοντας την απασχόληση και την τοπική ανταγωνιστικότητα. Αν και ο αγροτουρισμός είχε προβλεφθεί αρχικά να απορροφήσει 1,6 εκατ. ευρώ (21,5% της δημόσιας δαπάνης), τελικά απορρόφησε μόλις 746 χιλ. ευρώ (8,0%) σε 5 έργα, γεγονός που υποδηλώνει μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τον παραδοσιακό τουριστικό τομέα προς πιο καινοτόμες μορφές επιχειρηματικότητας.

Παράλληλα, καταγράφηκε σημαντική επένδυση στην αναβάθμιση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, με 1,45 εκατ. ευρώ δημόσια δαπάνη (15,7%) σε 13 έργα, που αφορούσαν αναπλάσεις κοινόχρηστων χώρων, αποκατάσταση

παραδοσιακών οικισμών και βελτίωση τοπικών υποδομών. Συναφώς, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω κοινοτικών κτιρίων και μουσείων, όπου οι αρχικές πιστώσεις (550 χιλ. ευρώ) υπερτριπλασιάστηκαν, φτάνοντας τα 2,0 εκατ. ευρώ δημόσια δαπάνη (21,5%) για 15 έργα. Οι παρεμβάσεις αυτές συνέβαλαν ουσιαστικά στη διατήρηση της τοπικής ταυτότητας και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, λειτουργώντας ως πόλοι πολιτιστικής και τουριστικής δραστηριότητας.

Συμπληρωματικά, υλοποιήθηκαν δράσεις τουριστικής προβολής και προώθησης της περιοχής, με 351 χιλ. ευρώ δημόσια δαπάνη (3,8%) σε 5 έργα, καθώς και πολιτιστικά και τοπικά δρώμενα (φεστιβάλ, εκδηλώσεις), με 138 χιλ. ευρώ (1,5%) σε 8 έργα. Αν και το ποσοστό τους στον συνολικό προϋπολογισμό ήταν μικρό, οι δράσεις αυτές είχαν δυσανάλογα θετική συμβολή στην ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας και στη δικτύωση τοπικών φορέων. Επιπλέον, προωθήθηκαν διαδημοτικές και διατοπικές συνεργασίες μέσω έργων clustering (0,67% της δαπάνης), συνεργασιών (3,5%) και διαπεριφερειακής συνεργασίας (1,27%), που ενίσχυσαν τις διασυνδέσεις και τη διάχυση καλών πρακτικών μεταξύ των τοπικών φορέων.

Ιδιαίτερη σημασία είχε και η τεχνική στήριξη της ΟΤΔ, με δημόσια δαπάνη 1,35 εκατ. ευρώ (14,6%), η οποία εξασφάλισε την απρόσκοπτη διοικητική και τεχνική υποστήριξη του συνόλου των παρεμβάσεων. Η επένδυση σε διοικητική ικανότητα αποδείχθηκε καθοριστική για την απορρόφηση και την ποιοτική υλοποίηση των έργων, στοιχείο που αναγνωρίζεται στη βιβλιογραφία ως κρίσιμος παράγοντας επιτυχίας των Ομάδων Τοπικής Δράσης (Dwyer et al., 2022).

Η σύνθεση του χαρτοφυλακίου έργων στην Αναπτυξιακή Ηρακλείου αποτυπώνει τη μετάβαση από μια περιορισμένη προσέγγιση υποδομών σε μια ολοκληρωμένη στρατηγική τοπικής ανάπτυξης. Η αναλογικά μειωμένη βαρύτητα του αγροτουρισμού και η αυξημένη έμφαση σε πολιτιστικές, περιβαλλοντικές και επιχειρηματικές παρεμβάσεις δείχνουν μια σαφή στρατηγική αναδιάρθρωση με στόχο τη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας και τη δημιουργία ανθεκτικών κοινοτήτων. Το γεγονός ότι οι δράσεις κοινοτικών κτιρίων και μουσείων υπερτριπλασίασαν τον αρχικό τους προϋπολογισμό, ενώ οι ενισχύσεις σε ΜΜΕ αυξήθηκαν σημαντικά,

αποδεικνύει την ικανότητα της ΟΤΔ να αναπροσαρμόζει τη στρατηγική της σύμφωνα με τη ζήτηση και τις αναδυόμενες τοπικές ανάγκες, στοιχείο που συνάδει με την ευέλικτη και προσαρμοστική λογική της προσέγγισης LEADER.

Πίνακας 2. Κατανομή έργων, συνολικού κόστους και δημόσιας δαπάνης της ΟΤΔ Αναπτυξιακή Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ κατά την προγραμματική περίοδο 2008–2014 (συνολικά 77 έργα)

S/N	ACTIONS	INITIAL FINANCING			FINAL FINANCING			NUMBER OF PROJECTS
		TOTAL COST	PUBLIC EXPENDITURES (P.E.)	PORTION OF TOTAL P.E. (%)	TOTAL COST	PUBLIC EXPENDITURES (P.E.)	PORTION OF TOTAL P.E. (%)	
1	LAG Technical Support	1.185.000,00	1.185.000,00	15,97%	1.354.388,37	1.354.388,37	14,58%	1
2	Agrotourism	3.200.000,00	1.600.000,00	21,56%	1.492.534,00	746.267,00	8,04%	5
3	Strengthening SMEs	4.600.000,00	2.300.000,00	31,00%	5.462.390,24	2.731.195,12	29,41%	24
4	Clustering	200.000,00	100.000,00	1,35%	125.354,80	62.677,40	0,67%	2
5	Natural and Built Environment	900.000,00	900.000,00	12,13%	1.454.489,31	1.454.489,31	15,66%	13
6	Community Buildings & Museums	550.000,00	550.000,00	7,41%	2.001.780,49	2.001.780,49	21,55%	15
7	Events	150.000,00	112.500,00	1,52%	177.412,31	138.205,01	1,49%	8
8	Tourist advertising & area promotion	375.000,00	352.500,00	4,75%	360.400,10	351.880,10	3,79%	5
9	Collaborations	200.000,00	200.000,00	2,70%	329.077,20	329.077,20	3,54%	3
10	Transregional Cooperation	150.000,00	120.000,00	1,62%	145.849,94	117.667,60	1,27%	1
TOTAL (Transregional Cooperation is not included)		11.510.000,00	7.420.000,00	100,00%	12.903.676,76	9.287.627,60	100%	77

3.3 Τοπικό Πρόγραμμα CLLD/LEADER στον Νομό Ηρακλείου (2014–2022)

Η εμπειρία της περιόδου 2008–2014, όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα, έθεσε τις βάσεις για μια πιο σύνθετη και στρατηγικά στοχευμένη αξιοποίηση του προγράμματος LEADER στην Περιφερειακή Ενότητα Ηρακλείου. Η Αναπτυξιακή Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ, κεφαλαιοποιώντας την προηγούμενη τεχνογνωσία της και την ισχυρή τοπική δικτύωση που είχε αναπτυχθεί, διαμόρφωσε για την προγραμματική περίοδο 2014–2022 ένα ολοκληρωμένο Τοπικό Πρόγραμμα CLLD/LEADER, ενταγμένο στο νέο θεσμικό πλαίσιο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ) και συγχρηματοδοτούμενο από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ). Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει συνοπτικά τις δράσεις ενώ ο αναλυτικός παρατίθεται στο παράρτημα της εργασίας.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από σαφή ποσοτική και θεματική διεύρυνση των παρεμβάσεων, με το συνολικό κόστος των ενταγμένων έργων να υπερβαίνει τα 29,1 εκατ. ευρώ, εκ των οποίων περίπου 20,6 εκατ. ευρώ αντιστοιχούν σε δημόσια δαπάνη, καλύπτοντας 107 έργα. Η σημαντική αύξηση της υπερδέσμευσης πόρων — κατά σχεδόν 8 εκατ. ευρώ σε σχέση με τον αρχικό προϋπολογισμό — υποδηλώνει τον

έντονο επενδυτικό δυναμισμό της τοπικής κοινωνίας και την ικανότητα της ΟΤΔ να απορροφήσει αποτελεσματικά πρόσθετους πόρους. Η υπερδέσμευση εγκρίθηκε από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, κατόπιν αιτήματος της ΟΤΔ, και επέτρεψε την ένταξη 40 πράξεων δημοσίου χαρακτήρα συνολικής δημόσιας δαπάνης 7,65 εκατ. ευρώ, πέραν των αρχικών προβλέψεων.

Ένας από τους βασικούς στρατηγικούς πυλώνες της περιόδου υπήρξε η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και ανταγωνιστικότητας της τοπικής οικονομίας, η οποία απορρόφησε συνολικά πάνω από 17,9 εκατ. ευρώ, εκ των οποίων 9,4 εκατ. ευρώ δημόσια δαπάνη, καλύπτοντας 63 ιδιωτικά έργα. Στην κατηγορία αυτή, ιδιαίτερη βαρύτητα απέκτησαν οι δράσεις μεταποίησης, εμπορίας και ανάπτυξης γεωργικών προϊόντων, τόσο στοχευμένα (19.2.2.2) όσο και οριζόντια (19.2.3.1), όπου η τελική δημόσια δαπάνη υπερέβη τα 5,1 εκατ. ευρώ για 32 έργα, αντανakλώντας τη στροφή προς προστιθέμενη αξία και καθετοποίηση της τοπικής αγροδιατροφικής παραγωγής. Σημαντική υπήρξε επίσης η επένδυση στον τομέα του τουρισμού, με συνολική δημόσια δαπάνη περίπου 2,4 εκατ. ευρώ σε 19 έργα (συνδυαστικά οι δράσεις 19.2.2.3 και 19.2.3.3), που στόχευσαν σε ήπιες μορφές θεματικού και αγροτουρισμού, συνδεδεμένες με το τοπικό πολιτιστικό και φυσικό απόθεμα.

Η διεύρυνση του φάσματος των οικονομικών δραστηριοτήτων διαφαίνεται και από την ενίσχυση τομέων όπως η βιοτεχνία, χειροτεχνία, εμπορία και παραγωγή προϊόντων μετά την 1η μεταποίηση, με δημόσια δαπάνη που υπερέβη το 1,4 εκατ. ευρώ σε 8 έργα, υποδηλώνοντας την πρόθεση της στρατηγικής να διαφοροποιήσει την τοπική οικονομία πέραν της αγροδιατροφής και του τουρισμού. Εξίσου αξιοσημείωτη είναι η ενσωμάτωση έργων παροχής υπηρεσιών για τον αγροτικό πληθυσμό (π.χ. βρεφονηπιακοί σταθμοί, πολιτιστικά κέντρα, χώροι άθλησης), με δημόσια δαπάνη περίπου 420 χιλ. ευρώ, που επιδιώκουν τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και την έμμεση συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο.

Παράλληλα, διαμορφώθηκε ένας διακριτός άξονας δημοσίων έργων βασικών υπηρεσιών και ανάπλασης χωριών, ο οποίος συγκέντρωσε 7,6 εκατ. ευρώ δημόσιας δαπάνης σε 39 έργα, υπερδιπλασιάζοντας τον αρχικό του προϋπολογισμό. Οι παρεμβάσεις αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνουν έργα δημιουργίας και βελτίωσης υποδομών τοπικών υπηρεσιών (1,22 εκατ. ευρώ), αναπλάσεις, τουριστικές υποδομές

μικρής κλίμακας και σήμανση (3,93 εκατ. ευρώ) καθώς και έργα πολιτισμού, διατήρησης και αποκατάστασης της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς (2,23 εκατ. ευρώ). Η βαρύτητα των δράσεων αυτών δείχνει μια σαφή μετατόπιση της στρατηγικής προς τη βελτίωση της ελκυστικότητας και της λειτουργικότητας του τοπικού χώρου, στοιχείο που εναρμονίζεται με τον στόχο της ΚΑΠ για ισόρροπη εδαφική ανάπτυξη και μείωση των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων.

Συμπληρωματικά, το πρόγραμμα περιέλαβε και διατοπικές και διακρατικές συνεργασίες (δράσεις 19.3.1–19.3.3), με συνολική δημόσια δαπάνη 300 χιλ. ευρώ, καθώς και τον άξονα τεχνικής στήριξης και λειτουργίας της ΟΤΔ (19.4) με 3,24 εκατ. ευρώ, που διασφάλισαν την οργανωτική επάρκεια, την υποστήριξη των δικαιούχων και τη διοικητική παρακολούθηση του τοπικού προγράμματος. Η επένδυση στη διοικητική ικανότητα θεωρείται κρίσιμη για τη διατηρησιμότητα των ΟΤΔ, καθώς επιτρέπει την ουσιαστική ενσωμάτωση της αξιολόγησης και της λογοδοσίας στον κύκλο πολιτικής (Metta, 2016· Dwyer et al., 2022).

Σε σύγκριση με την περίοδο 2008–2014, η παρούσα προγραμματική φάση χαρακτηρίζεται από ποιοτική μετεξέλιξη της στρατηγικής, καθώς η προσέγγιση μετατοπίζεται από μεμονωμένες παρεμβάσεις μικρής κλίμακας σε ένα πολυεπίπεδο χαρτοφυλάκιο έργων, όπου ο ιδιωτικός και ο δημόσιος τομέας λειτουργούν συμπληρωματικά. Η συμμετοχή περισσότερων και διαφοροποιημένων δικαιούχων, η αύξηση της μέσης κλίμακας των έργων και η σαφής στόχευση σε τομείς υψηλής προστιθέμενης αξίας δείχνουν ότι η ΟΤΔ Ηρακλείου έχει περάσει από τη φάση της «εκκίνησης» σε μια ώριμη φάση τοπικής στρατηγικής ανάπτυξης, με εντονότερα χαρακτηριστικά πολυτομεακότητας, εδαφικής ολοκλήρωσης και κοινωνικής ανταποδοτικότητας. Η ευρεία γεωγραφική κάλυψη και η διαφοροποίηση των θεματικών αξόνων καταδεικνύουν ότι το πρόγραμμα λειτούργησε ως καταλύτης για την ενίσχυση του κοινωνικού και οικονομικού ιστού της υπαίθρου του Ηρακλείου, όχι μόνο μέσω οικονομικών επενδύσεων, αλλά και με την ενίσχυση της τοπικής ταυτότητας, της συμμετοχικότητας και της συλλογικής αυτοπεποίθησης. Σε ένα πλαίσιο δημογραφικής συρρίκνωσης και περιφερειακών ανισοτήτων, το LEADER συνέβαλε αποφασιστικά στη συγκράτηση του πληθυσμού και στην αναζωογόνηση της τοπικής οικονομίας, εδραιώνοντας τον ρόλο της ΟΤΔ Αναπτυξιακής Ηρακλείου ως βασικού πυλώνα τοπικής διακυβέρνησης.

Πίνακας 3. Κατανομή συνολικού κόστους, δημόσιας δαπάνης και αριθμού έργων ανά δράση του Τοπικού Προγράμματος CLLD/LEADER της Αναπτυξιακής Ηρακλείου Α.Α.Ε. ΟΤΑ (προγραμματική περίοδος 2014–2022)

ΚΩΔ. ΔΡΑΣΗΣ - ΥΠΟΔΡΑΣΗΣ	ΤΙΤΛΟΣ ΥΠΟΔΡΑΣΗΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ	%	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΑΠΑΝΗ	ΑΡΙΘΜ. ΕΡΓΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ	%	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΑΠΑΝΗ
19.2.2	Ανάπτυξη / βελτίωση της επιχειρηματικότητας και ανταγωνιστικότητας της περιοχής εφαρμογής σε εξειδικευμένους τομείς, περιοχές ή δικαιούχους	3.385.381,11		2.148.198,99	22	4.506.104,70		2.876.669,34
19.2.3	Οριζόντια ενίσχυση στην ανάπτυξη / βελτίωση της επιχειρηματικότητας και ανταγωνιστικότητας της περιοχής εφαρμογής	7.298.278,85		3.523.837,17	41	13.412.890,64		6.528.091,58
	ΣΥΝΟΛΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ	10.683.659,95		5.672.036,16	63	17.918.995,34		9.404.760,92
19.2.4	Βασικές υπηρεσίες & ανάπλαση χωριών σε αγροτικές περιοχές	3.700.799,61		3.691.033,38	39	7.606.884,17		7.596.997,94
19.2.6	Ανάπτυξη και βελτίωση βιωσιμότητας δασών	55.805,46		55.805,46	1	55.805,46		55.805,46
	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΩΝ	3.756.605,07		3.746.838,84	40	7.662.689,63		7.652.803,40
	ΣΥΝΟΛΟ 19.2	14.440.265,02		9.418.875,00	103	25.581.684,97		17.057.564,32
	ΣΥΝΟΛΟ 19.3	300.000,00		300.000,00	3	300.000,00		300.000,00
	ΣΥΝΟΛΟ 19.4	3.239.625,00	100%	3.239.625,00	1	3.239.625,00	100%	3.239.625,00
	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΤΑΑ	17.979.890,02		12.958.500,00	107	29.121.309,97		20.597.189,32

4. Μεθοδολογία της έρευνας

4.1 Σκοπός και στόχοι της έρευνας

Η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με σκοπό να διερευνήσει σε βάθος τις στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων του νομού Ηρακλείου σχετικά με την εφαρμογή και τα αποτελέσματα του προγράμματος LEADER στην περιοχή τους. Η εστίαση αποσκοπεί στην αποτύπωση της κοινωνικής νομιμοποίησης και της αποδοχής των παρεμβάσεων του προγράμματος, καθώς και στην ανάδειξη παραγόντων που ενισχύουν ή περιορίζουν την αποτελεσματικότητά του. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της έρευνας είναι:

(α) η εκτίμηση του βαθμού στον οποίο οι κάτοικοι θεωρούν ότι το πρόγραμμα LEADER συνέβαλε στην τοπική ανάπτυξη,

(β) η αξιολόγηση της αντιλαμβανόμενης αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων του προγράμματος στις οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές τους διαστάσεις,

(γ) η αποτύπωση των επιπέδων ενημέρωσης και πληροφόρησης του τοπικού πληθυσμού για τις δράσεις του προγράμματος,

(δ) η εκτίμηση του βαθμού ικανοποίησης των πολιτών από τη διαφάνεια, την πληροφόρηση και τη συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων,

και (ε) η διερεύνηση τυχόν διαφοροποιήσεων στις στάσεις των πολιτών ανάλογα με δημογραφικά χαρακτηριστικά (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο), τον τόπο κατοικίας τους (σε περιοχές παρέμβασης ή μη) και την προηγούμενη συμμετοχή τους σε δράσεις ή διαβουλεύσεις του προγράμματος.

Η έρευνα, επομένως, επιδιώκει να συνδέσει την αντιλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα με την κοινωνική νομιμοποίηση, προσεγγίζοντας την τοπική ανάπτυξη όχι μόνο ως σύνολο μετρήσιμων εκροών, αλλά και ως διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης και ενδυνάμωσης της τοπικής κοινότητας. Η επιλογή του νομού Ηρακλείου τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι διαθέτει πλούσια εμπειρία εφαρμογής του προγράμματος LEADER μέσω πολλών και ετερογενών παρεμβάσεων

σε αγροτικές, ημιαστικές και παράκτιες περιοχές, αποτελώντας έτσι αντιπροσωπευτικό πεδίο μελέτης.

4.2 Ερευνητικά ερωτήματα

Με βάση τον παραπάνω σκοπό, τέθηκαν πέντε κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα τα οποία οδήγησαν τον σχεδιασμό της έρευνας και τη διαμόρφωση του ερευνητικού εργαλείου:

- ✓ Σε ποιο βαθμό οι κάτοικοι των περιοχών παρέμβασης θεωρούν ότι το πρόγραμμα LEADER συνέβαλε στην τοπική ανάπτυξη;
- ✓ Πώς αξιολογούν οι πολίτες την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων ως προς την οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική τους διάσταση;
- ✓ Πόσο ενημερωμένοι αισθάνονται οι κάτοικοι για τις δράσεις του προγράμματος στην περιοχή τους;
- ✓ Πόσο ικανοποιημένοι είναι από τη διαφάνεια, την πληροφόρηση και την τοπική συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων;
- ✓ Υπάρχει διαφοροποίηση στις στάσεις των πολιτών ανάλογα με δημογραφικά χαρακτηριστικά, τόπο κατοικίας και συμμετοχή σε δράσεις του προγράμματος;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά κρίνεται κρίσιμη για την αποτίμηση της κοινωνικής αποδοχής και της αναπτυξιακής προστιθέμενης αξίας του προγράμματος LEADER, καθώς και για την εξαγωγή τεκμηριωμένων πολιτικών συμπερασμάτων.

4.3 Το δείγμα της έρευνας

Η έρευνα υλοποιήθηκε την περίοδο Αυγούστου–Σεπτεμβρίου 2025 και απευθύνθηκε σε κατοίκους του νομού Ηρακλείου, οι οποίοι διέμεναν είτε σε περιοχές όπου υλοποιήθηκαν παρεμβάσεις του προγράμματος LEADER είτε σε όμορες περιοχές χωρίς άμεση εμπλοκή. Το ερωτηματολόγιο διανεμήθηκε ηλεκτρονικά (μέσω πλατφόρμας Google Forms και με αποστολή μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και

κοινωνικών δικτύων) σε συνολικά 130 άτομα. Από αυτούς, 102 συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο πλήρως και αποτέλεσαν το τελικό δείγμα ανάλυσης (ποσοστό απόκρισης περίπου 78,5%).

4.4 Το ερωτηματολόγιο της έρευνας

Το ερευνητικό εργαλείο σχεδιάστηκε για να μετρήσει τις βασικές διαστάσεις που ορίζονται στα ερευνητικά ερωτήματα. Αποτελείται από τέσσερις θεματικές ενότητες με δηλώσεις κλειστού τύπου, στις οποίες οι συμμετέχοντες απαντούσαν σε πενταβάθμια κλίμακα Likert (1 = Διαφωνώ απόλυτα έως 5 = Συμφωνώ απόλυτα):

- ✓ Ενότητα Α: Ενημέρωση και Πληροφόρηση (7 ερωτήματα, π.χ. «Γνωρίζω τις δράσεις που έχουν υλοποιηθεί μέσω του προγράμματος LEADER»). Η εσωτερική συνοχή της ενότητας ήταν πολύ υψηλή (Cronbach's $\alpha = 0,951$).
- ✓ Ενότητα Β: Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας (8 ερωτήματα, π.χ. «Το πρόγραμμα συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής μου»). Η αξιοπιστία ήταν εξαιρετική ($\alpha = 0,967$).
- ✓ Ενότητα Γ: Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση (8 ερωτήματα, π.χ. «Οι πολίτες συμμετείχαν σε διαβουλεύσεις ή σχετικές εκδηλώσεις»), με πολύ υψηλή αξιοπιστία ($\alpha = 0,962$).
- ✓ Ενότητα Δ: Αντιλήψεις για τον Αντίκτυπο (7 ερωτήματα, π.χ. «Οι παρεμβάσεις έχουν μακροπρόθεσμο θετικό αντίκτυπο»), με επίσης υψηλή αξιοπιστία ($\alpha = 0,954$).

Τέλος, το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε έξι δημογραφικά ερωτήματα (φύλο, ηλικία, εκπαίδευση, επαγγελματική κατάσταση, τόπος κατοικίας, συμμετοχή σε δράσεις). Πραγματοποιήθηκε πιλοτική εφαρμογή σε μικρό δείγμα (N=10) για έλεγχο σαφήνειας και κατανόησης, χωρίς να απαιτηθούν ουσιώδεις τροποποιήσεις.

4.5 Στατιστικές μέθοδοι επεξεργασίας δεδομένων

Τα δεδομένα εισήχθησαν και αναλύθηκαν στο λογισμικό SPSS v.26. Αρχικά εφαρμόστηκαν περιγραφικές στατιστικές (μέσοι όροι, τυπικές αποκλίσεις, συχνότητες, ποσοστά) για τη δημογραφική αποτύπωση και την αρχική διερεύνηση των απαντήσεων. Στη συνέχεια, υπολογίστηκαν σύνθετες μεταβλητές για καθεμία από τις τέσσερις θεματικές ενότητες, χρησιμοποιώντας τον μέσο όρο των επιμέρους ερωτημάτων, αφού πρώτα επιβεβαιώθηκε η υψηλή εσωτερική συνοχή με τον δείκτη Cronbach's Alpha.

Για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών εφαρμόστηκαν συσχετίσεις Pearson, ενώ για τον έλεγχο διαφορών μεταξύ ομάδων χρησιμοποιήθηκαν έλεγχοι t για ανεξάρτητα δείγματα (π.χ. φύλο, τόπος κατοικίας, συμμετοχή σε δράσεις) και ανάλυση διακύμανσης (one-way ANOVA) για πολυμελείς ομάδες (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο). Όλες οι δοκιμές ήταν διμερής (two-tailed) με επίπεδο σημαντικότητας $p < 0,05$. Τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν με έμφαση στις στατιστικά σημαντικές σχέσεις και στις διαφορές που είχαν πρακτική σημασία για την ερμηνεία των ευρημάτων.

4.6 Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη σύμφωνα με τις αρχές της δεοντολογίας των κοινωνικών επιστημών και τις κατευθυντήριες γραμμές της Διακήρυξης του Ελσίνκι για έρευνα σε ανθρώπινα υποκείμενα. Η συμμετοχή ήταν πλήρως εθελοντική και ανώνυμη, ενώ πριν την έναρξη της συμπλήρωσης οι συμμετέχοντες ενημερώνονταν για τον σκοπό, τη διαδικασία και τον χρόνο συμμετοχής, καθώς και για το δικαίωμα απόσυρσης οποτεδήποτε χωρίς καμία συνέπεια. Δεν συλλέχθηκαν προσωπικά δεδομένα ταυτοποίησης και τα δεδομένα αποθηκεύτηκαν σε προστατευμένο αρχείο, προσβάσιμο μόνο στον ερευνητή. Η μελέτη δεν εμπειρεύει ευαίσθητες προσωπικές πληροφορίες ή παρεμβάσεις που θα μπορούσαν να προκαλέσουν σωματική ή ψυχολογική επιβάρυνση. Επιπλέον, δόθηκε ιδιαίτερη μέριμνα ώστε η διατύπωση των ερωτήσεων να είναι ουδέτερη και να μην επηρεάζει τις απαντήσεις. Η ανάλυση και

παρουσίαση των δεδομένων έγινε σε συγκεντρωτική μορφή, αποκλείοντας κάθε δυνατότητα ταυτοποίησης.

5. Τα αποτελέσματα της έρευνας

5.1 Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

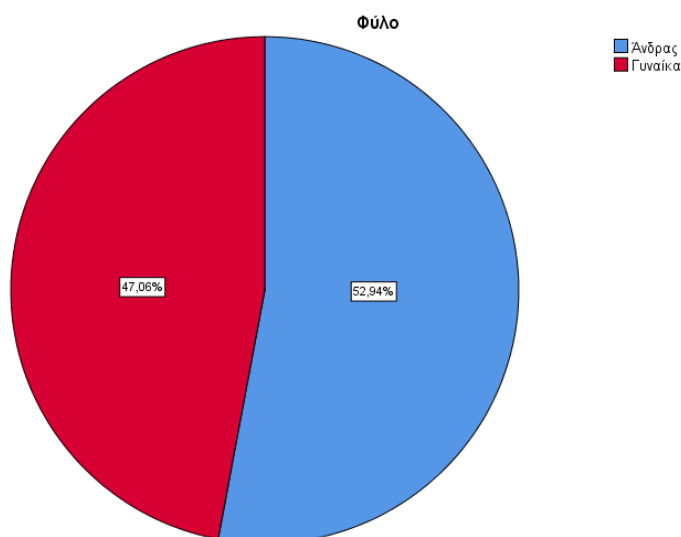
Το δείγμα της παρούσας έρευνας απαρτίζεται από 102 άτομα, τα οποία προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά και μορφωτικά περιβάλλοντα, επιτρέποντας την εξαγωγή αντιπροσωπευτικών συμπερασμάτων σχετικά με τη στάση και τη συμμετοχή τους σε δράσεις του προγράμματος LEADER. Όσον αφορά το φύλο, το δείγμα παρουσιάζει σχετική ισοκατανομή, με τους άνδρες να ανέρχονται σε ποσοστό 52,9% (n=54) και τις γυναίκες σε 47,1% (n=48). Η ηλικιακή κατανομή δείχνει ότι η πλειονότητα των συμμετεχόντων (51,0%, n=52) ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 18–29 ετών, ενώ ακολουθούν οι ηλικίες 30–44 με 33,3% (n=34) και 45–59 με 15,7% (n=16). Σε επίπεδο εκπαίδευσης, σχεδόν οι μισοί συμμετέχοντες (49,0%, n=50) είναι πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ 29,4% (n=30) έχουν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια και 21,6% (n=22) διαθέτουν μεταπτυχιακό τίτλο. Αναφορικά με την επαγγελματική κατάσταση, η πλειοψηφία (65,7%, n=67) είναι εργαζόμενοι, ενώ μικρότερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι επιχειρηματίες (18,6%, n=19), οι αγρότες (8,8%, n=9) και όσοι δήλωσαν άλλη δραστηριότητα (6,9%, n=7). Τέλος, το 71,6% (n=73) δήλωσε ότι κατοικεί σε περιοχή όπου έχει υλοποιηθεί έργο του προγράμματος LEADER, ενώ το 28,4% (n=29) όχι. Ωστόσο, μόνο το 25,5% (n=26) έχει συμμετάσχει ενεργά σε κάποια διαβούλευση ή δράση του προγράμματος, έναντι 74,5% (n=76) που δεν έχουν συμμετάσχει.

Πίνακας 4. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

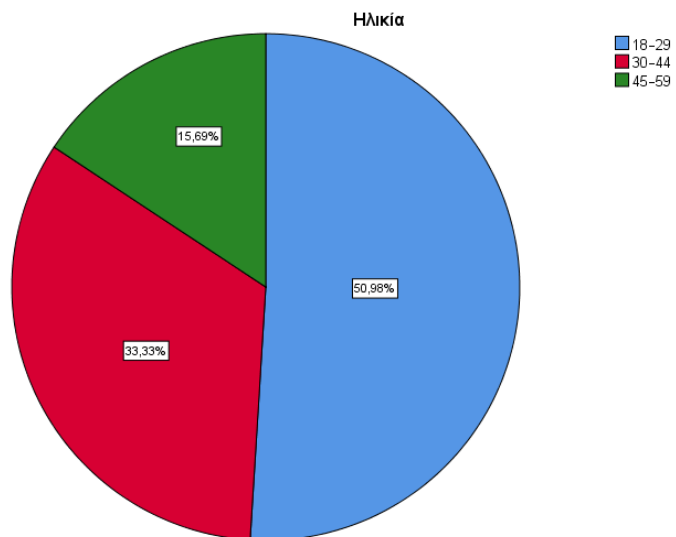
Ερωτήσεις	Επιλογές	Συχνότητες	% Συχνότητες
Φύλο	Άνδρας	54	52,9
	Γυναίκα	48	47,1
Ηλικία	18–29	52	51,0
	30–44	34	33,3
	45–59	16	15,7
Επίπεδο εκπαίδευσης	Λύκειο	30	29,4
	Πτυχίο	50	49,0
	Μεταπτυχιακά	22	21,6

Επαγγελματική κατάσταση	Εργαζόμενος	67	65,7
	Αγρότης	9	8,8
	Επιχειρηματίας	19	18,6
	Άλλο	7	6,9
Κατοικείτε σε περιοχή όπου υλοποιήθηκε έργο του προγράμματος LEADER;	Όχι	29	28,4
	Ναι	73	71,6
Έχετε συμμετάσχει σε διαβούλευση ή δράση του προγράμματος;	Όχι	76	74,5
	Ναι	26	25,5

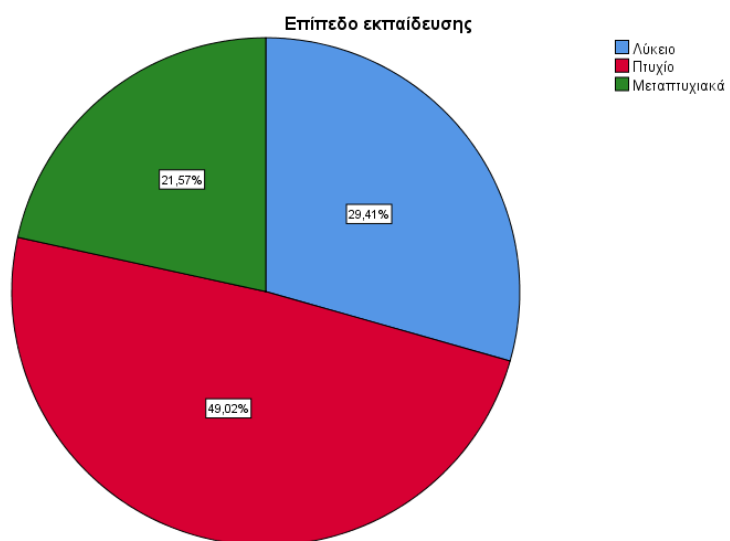
Τα αποτελέσματα εξάλλου παρουσιάζονται και διαγραμματικά.

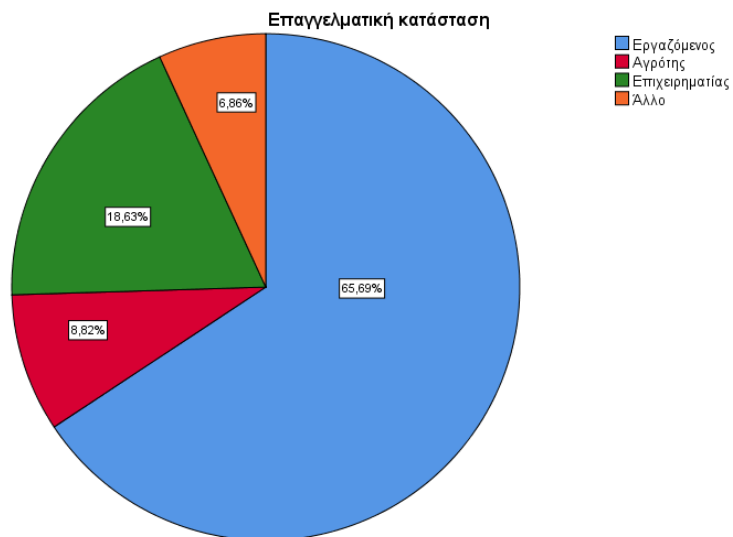
Διάγραμμα 1. Φύλο

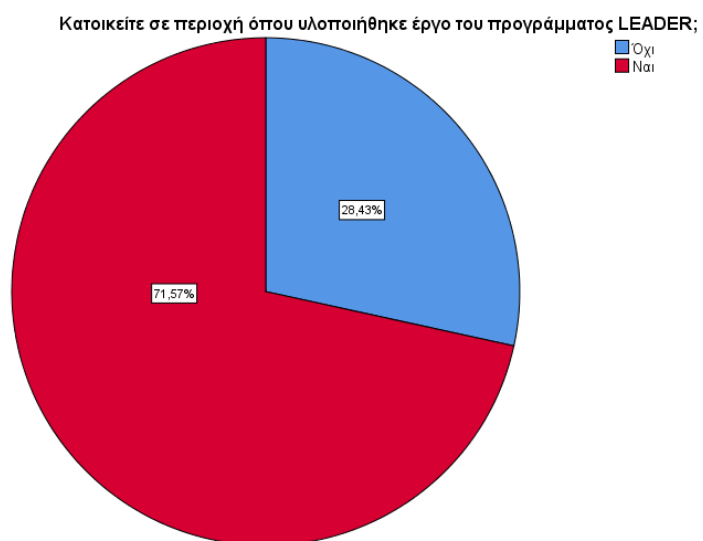
Διάγραμμα 2. Ηλικία

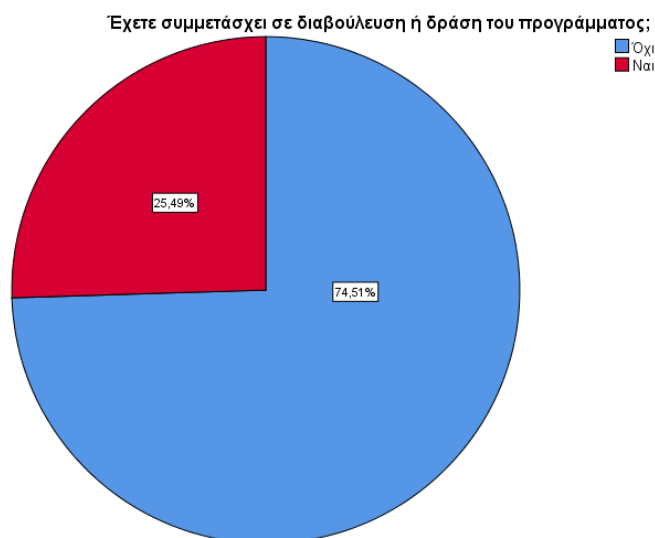
Διάγραμμα 3. Επίπεδο εκπαίδευσης

Διάγραμμα 4. Επαγγελματική κατάσταση

Διάγραμμα 5. Κατοικείτε σε περιοχή όπου υλοποιήθηκε έργο του προγράμματος LEADER;

Διάγραμμα 6. Έχετε συμμετάσχει σε διαβούλευση ή δράση του προγράμματος;

5.2 Οι απόψεις των ερωτώμενων σχετικά με τα προγράμματα

Η πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου διερεύνησε το βαθμό ενημέρωσης και πληροφόρησης των συμμετεχόντων αναφορικά με το πρόγραμμα LEADER και τις δράσεις που υλοποιούνται στις τοπικές τους περιοχές, μέσω επτά δηλώσεων που αξιολογήθηκαν σε πενταβάθμια κλίμακα Likert (1 = «Διαφωνώ απόλυτα» έως 5 = «Συμφωνώ απόλυτα»). Η ανάλυση των αποτελεσμάτων αναδεικνύει μέτρια προς θετική στάση του δείγματος ως προς την επάρκεια ενημέρωσης, με μέσους όρους που κυμαίνονται από 2,97 έως 3,36, γεγονός που υποδηλώνει έναν σχετικά ουδέτερο αλλά ελαφρώς θετικό βαθμό εξοικείωσης με το πρόγραμμα.

Συγκεκριμένα, οι χαμηλότεροι μέσοι όροι καταγράφονται στις δηλώσεις που σχετίζονται με την προσωπική ενημέρωση για την ύπαρξη του προγράμματος ($M=2,97$, $SD=1,270$) και τη γνώση των δράσεων που έχουν υλοποιηθεί μέσω αυτού ($M=2,98$, $SD=1,320$). Τα αποτελέσματα αυτά φανερώνουν ότι περίπου οι μισοί συμμετέχοντες δεν διαθέτουν σαφή εικόνα για την ύπαρξη και το περιεχόμενο του προγράμματος στην περιοχή τους, γεγονός που πιθανόν αντανακλά ελλιπή στρατηγική προβολής ή περιορισμένη προσωπική εμπλοκή με σχετικές δραστηριότητες.

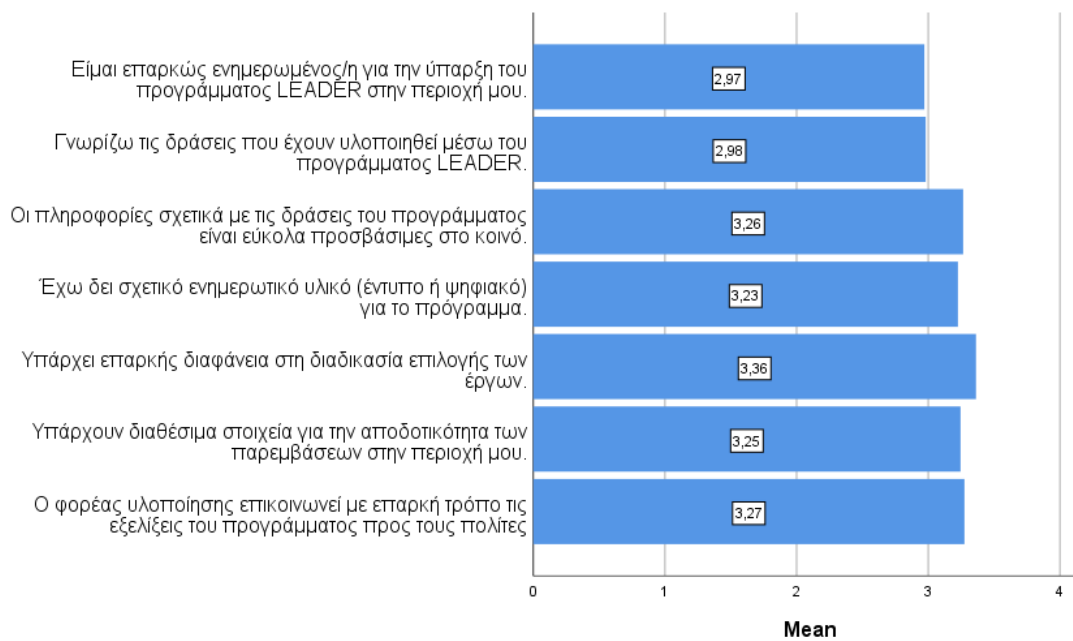
Αντίθετα, σχετικά υψηλότερες τιμές εμφανίζονται στις μεταβλητές που συνδέονται με την προσβασιμότητα των πληροφοριών ($M=3,26$, $SD=1,116$) και την ύπαρξη σχετικού ενημερωτικού υλικού ($M=3,23$, $SD=1,266$), υποδηλώνοντας ότι, αν και οι συμμετέχοντες ενδέχεται να μην είναι πλήρως ενήμεροι για τις επιμέρους δράσεις, αναγνωρίζουν την ύπαρξη κάποιου επιπέδου πληροφόρησης στο δημόσιο πεδίο. Ο μέσος όρος στην αντίληψη περί διαφάνειας στη διαδικασία επιλογής έργων ($M=3,36$, $SD=1,192$) αποτελεί τη μεγαλύτερη τιμή της ενότητας, γεγονός που φανερώνει μία μέτρια αλλά θετική στάση απέναντι στη διαφάνεια και τη θεσμική αξιοπιστία των διαδικασιών του προγράμματος.

Παράλληλα, η διαθεσιμότητα στοιχείων για την αποδοτικότητα των παρεμβάσεων ($M=3,25$, $SD=1,164$) και η επάρκεια επικοινωνίας του φορέα υλοποίησης προς τους πολίτες ($M=3,27$, $SD=1,244$) καταγράφονται επίσης σε ελαφρώς θετικό επίπεδο. Οι τιμές αυτές δείχνουν ότι, παρότι δεν υπάρχει έντονη αίσθηση ενημέρωσης, το δείγμα αντιλαμβάνεται πως υπάρχει ένας βασικός μηχανισμός παροχής πληροφορίας και ενημέρωσης, ο οποίος ωστόσο ενδέχεται να χρειάζεται ενίσχυση για να επιτύχει ευρύτερη διάχυση.

Πίνακας 5. Ενημέρωση και Πληροφόρηση

Ενημέρωση και Πληροφόρηση	N	Mean	Std. Deviation
Είμαι επαρκώς ενημερωμένος/η για την ύπαρξη του προγράμματος LEADER στην περιοχή μου.	102	2,97	1,270
Γνωρίζω τις δράσεις που έχουν υλοποιηθεί μέσω του προγράμματος LEADER.	102	2,98	1,320
Οι πληροφορίες σχετικά με τις δράσεις του προγράμματος είναι εύκολα προσβάσιμες στο κοινό.	102	3,26	1,116
Έχω δει σχετικό ενημερωτικό υλικό (έντυπο ή ψηφιακό) για το πρόγραμμα.	102	3,23	1,266
Υπάρχει επαρκής διαφάνεια στη διαδικασία επιλογής των έργων.	102	3,36	1,192
Υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για την	102	3,25	1,164

αποδοτικότητα των παρεμβάσεων στην περιοχή μου.			
Ο φορέας υλοποίησης επικοινωνεί με επαρκή τρόπο τις εξελίξεις του προγράμματος προς τους πολίτες	102	3,27	1,244

Διάγραμμα 7. Ενημέρωση και Πληροφόρηση

Η δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου εξετάζει τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων σχετικά με την αποτελεσματικότητα του προγράμματος LEADER στην περιοχή τους, μέσα από οκτώ δηλώσεις που αξιολογήθηκαν στην ίδια πενταβάθμια κλίμακα Likert (1 = «Διαφωνώ απόλυτα» έως 5 = «Συμφωνώ απόλυτα»). Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,36 έως 3,58, με σχετικά χαμηλές τυπικές αποκλίσεις ($SD \approx 1,04-1,17$), γεγονός που υποδηλώνει γενικά θετική στάση, συνοδευόμενη από μέτριο βαθμό διαφοροποίησης στις απαντήσεις.

Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ότι το πρόγραμμα LEADER έχει συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής τους ($M=3,38$, $SD=1,108$) και στη βελτίωση των τοπικών υποδομών, όπως αγροτικοί δρόμοι και δημόσιες εγκαταστάσεις ($M=3,39$, $SD=1,170$). Παράλληλα, υψηλότερη μέση τιμή παρατηρείται στη στήριξη μικρών επιχειρήσεων και νέων επενδύσεων ($M=3,45$, $SD=1,105$), στοιχείο που φανερώνει ότι οι τοπικές κοινότητες αντιλαμβάνονται απτά

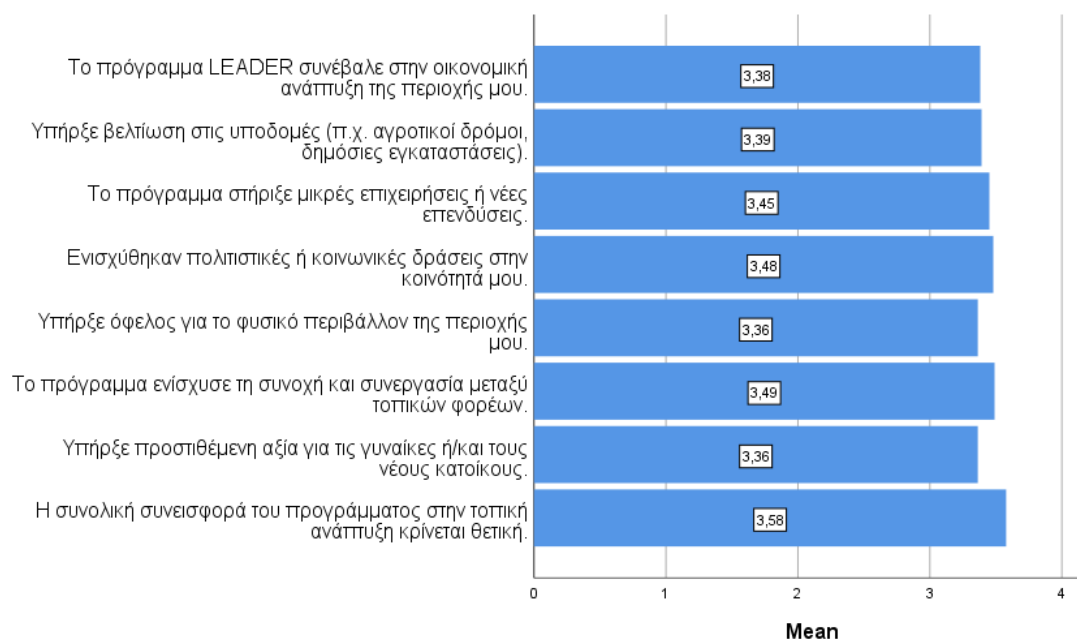
οικονομικά οφέλη από το πρόγραμμα, τα οποία συνδέονται με την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και της τοπικής απασχόλησης. Ακόμη πιο θετικά αξιολογούνται οι παρεμβάσεις που σχετίζονται με τον κοινωνικό και πολιτιστικό ιστό της κοινότητας, με μέσο όρο 3,48 (SD=1,088) για την ενίσχυση πολιτιστικών ή κοινωνικών δράσεων και 3,49 (SD=1,069) για την προώθηση της συνοχής και της συνεργασίας μεταξύ τοπικών φορέων. Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι το πρόγραμμα δεν περιορίστηκε μόνο σε οικονομικές παρεμβάσεις αλλά λειτούργησε και ως καταλύτης για την ενδυνάμωση του κοινωνικού κεφαλαίου, ενισχύοντας τους δεσμούς και τη συνεργασία στην τοπική κοινωνία.

Αντίστοιχα, θετικά αλλά ελαφρώς χαμηλότερα ποσοτικά αποτελέσματα εμφανίζονται στις μεταβλητές που αφορούν την περιβαλλοντική διάσταση (M=3,36, SD=1,042) και την προστιθέμενη αξία για γυναίκες και νέους κατοίκους (M=3,36, SD=1,097). Η υψηλότερη μέση τιμή της ενότητας καταγράφεται στη συνολική αξιολόγηση της συνεισφοράς του προγράμματος στην τοπική ανάπτυξη (M=3,58, SD=1,066), γεγονός που επιβεβαιώνει ότι, παρά τις διαφοροποιήσεις ανά θεματική, η γενική εικόνα που έχουν οι συμμετέχοντες για το πρόγραμμα είναι θετική. Το εύρημα αυτό είναι ενδεικτικό μιας ευρείας, αν και όχι έντονα ενθουσιώδους, αποδοχής της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων LEADER.

Πίνακας 6. Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας

Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας	N	Mean	Std. Deviation
Το πρόγραμμα LEADER συνέβαλε στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής μου.	102	3,38	1,108
Υπήρξε βελτίωση στις υποδομές (π.χ. αγροτικοί δρόμοι, δημόσιες εγκαταστάσεις).	102	3,39	1,170
Το πρόγραμμα στήριξε μικρές επιχειρήσεις ή νέες επενδύσεις.	102	3,45	1,105
Ενισχύθηκαν πολιτιστικές ή κοινωνικές δράσεις στην κοινότητά μου.	102	3,48	1,088
Υπήρξε όφελος για το φυσικό περιβάλλον της περιοχής μου.	102	3,36	1,042

Το πρόγραμμα ενίσχυσε τη συνοχή και συνεργασία μεταξύ τοπικών φορέων.	102	3,49	1,069
Υπήρξε προστιθέμενη αξία για τις γυναίκες ή/και τους νέους κατοίκους.	102	3,36	1,097
Η συνολική συνεισφορά του προγράμματος στην τοπική ανάπτυξη κρίνεται θετική.	102	3,58	1,066

Διάγραμμα 8. Αξιολόγηση Αποτελεσματικότητας

Η τρίτη ενότητα του ερωτηματολογίου εστιάζει στις αντιλήψεις των συμμετεχόντων σχετικά με τον βαθμό συμμετοχής των τοπικών φορέων και των πολιτών, καθώς και στη συνολική διακυβέρνηση του προγράμματος LEADER, μέσω οκτώ δηλώσεων που αξιολογήθηκαν στην ίδια πενταβάθμια κλίμακα Likert. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,14 έως 3,40, με σχετικά χαμηλές τυπικές αποκλίσεις ($SD \approx 1,03-1,11$), γεγονός που υποδηλώνει γενικά θετική, αλλά συγκρατημένη, στάση ως προς τον βαθμό συμμετοχικότητας και την ποιότητα της διακυβέρνησης.

Οι χαμηλότεροι μέσοι όροι παρατηρούνται στις μεταβλητές που αφορούν τον ενεργό ρόλο των τοπικών φορέων στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων ($M=3,17$, $SD=1,035$) και τη συμμετοχή των πολιτών σε διαβουλεύσεις ή σχετικές εκδηλώσεις ($M=3,14$, $SD=1,063$). Το εύρημα αυτό καταδεικνύει ότι, ενώ φαίνεται να υπάρχει μια στοιχειώδης εμπλοκή, η ευρεία και συστηματική συμμετοχή παραμένει περιορισμένη,

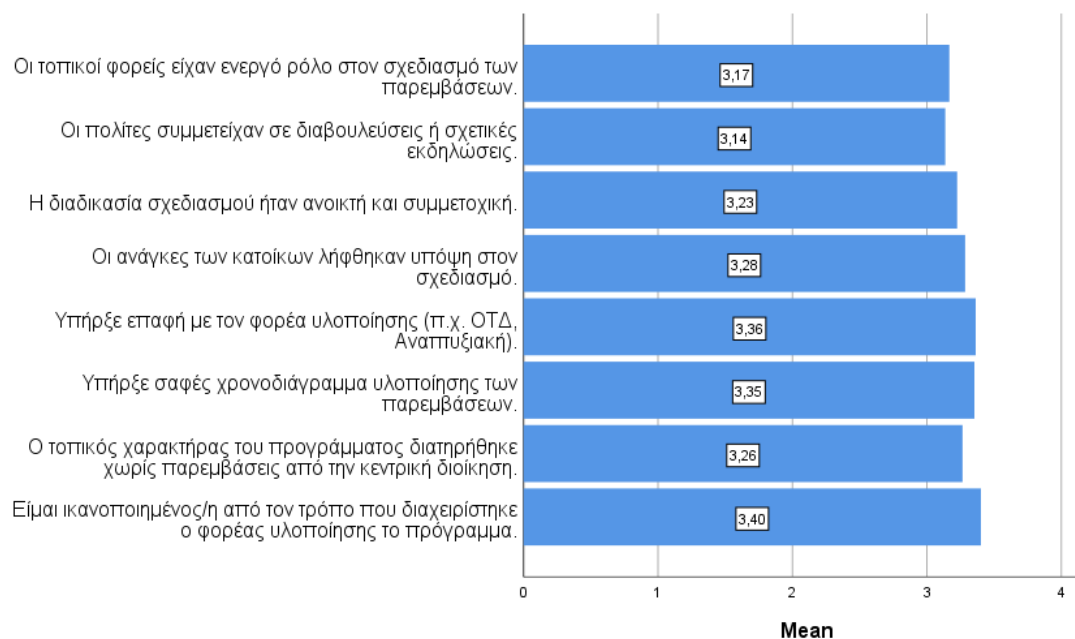
γεγονός που πιθανόν αντανακλά τόσο την έλλειψη ενημέρωσης όσο και την ύπαρξη διαδικαστικών εμποδίων στην τοπική συμμετοχική διακυβέρνηση. Ελαφρώς υψηλότερες τιμές εμφανίζονται στις δηλώσεις που σχετίζονται με την ανοιχτότητα της διαδικασίας σχεδιασμού ($M=3,23$, $SD=1,071$) και τη συνεκτίμηση των αναγκών των κατοίκων ($M=3,28$, $SD=1,102$). Οι συμμετέχοντες φαίνεται να αναγνωρίζουν ότι το πρόγραμμα προσπάθησε να λάβει υπόψη τοπικές προτεραιότητες, αν και η σχετική αποδοχή δεν είναι έντονα θετική. Παράλληλα, η ύπαρξη επαφής με τον φορέα υλοποίησης ($M=3,36$, $SD=1,097$) και η ύπαρξη σαφούς χρονοδιαγράμματος υλοποίησης ($M=3,35$, $SD=1,114$) καταδεικνύουν έναν βασικό βαθμό λειτουργικής οργάνωσης και διοικητικής επάρκειας, ο οποίος ενίσχυσε την εμπιστοσύνη των συμμετεχόντων προς το πρόγραμμα.

Σχετικά θετική είναι και η αξιολόγηση του τοπικού χαρακτήρα του προγράμματος, καθώς οι συμμετέχοντες συμφωνούν σε μέτριο βαθμό ότι διατηρήθηκε χωρίς παρεμβάσεις από την κεντρική διοίκηση ($M=3,26$, $SD=1,043$). Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η φιλοσοφία του προγράμματος LEADER στηρίζεται στην αρχή της τοπικής ανάπτυξης μέσω τοπικών πρωτοβουλιών, κάτι που φαίνεται να έχει υλοποιηθεί σε ικανοποιητικό αλλά όχι άριστο βαθμό. Η υψηλότερη μέση τιμή της ενότητας αφορά την ικανοποίηση από τον τρόπο διαχείρισης του προγράμματος από τον φορέα υλοποίησης ($M=3,40$, $SD=1,092$). Η τιμή αυτή καταδεικνύει ότι, παρότι η συμμετοχή δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη, οι συμμετέχοντες εκτιμούν θετικά τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε και εφαρμόστηκε το πρόγραμμα.

Πίνακας 7. Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση

Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	N	Mean	Std. Deviation
Οι τοπικοί φορείς είχαν ενεργό ρόλο στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων.	102	3,17	1,035
Οι πολίτες συμμετείχαν σε διαβουλεύσεις ή σχετικές εκδηλώσεις.	102	3,14	1,063
Η διαδικασία σχεδιασμού ήταν ανοικτή και συμμετοχική.	102	3,23	1,071

Οι ανάγκες των κατοίκων λήφθηκαν υπόψη στον σχεδιασμό.	102	3,28	1,102
Υπήρξε επαφή με τον φορέα υλοποίησης (π.χ. ΟΤΔ, Αναπτυξιακή).	102	3,36	1,097
Υπήρξε σαφές χρονοδιάγραμμα υλοποίησης των παρεμβάσεων.	102	3,35	1,114
Ο τοπικός χαρακτήρας του προγράμματος διατηρήθηκε χωρίς παρεμβάσεις από την κεντρική διοίκηση.	102	3,26	1,043
Είμαι ικανοποιημένος/η από τον τρόπο που διαχειρίστηκε ο φορέας υλοποίησης το πρόγραμμα.	102	3,40	1,092

Διάγραμμα 9. Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση

Η τέταρτη και τελευταία ενότητα του ερωτηματολογίου διερευνά τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων σχετικά με τον συνολικό αντίκτυπο του προγράμματος LEADER στην τοπική κοινωνία και οικονομία, μέσω επτά δηλώσεων που αξιολογήθηκαν στην ίδια πενταβάθμια κλίμακα Likert. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,40 έως 3,65 και οι τυπικές αποκλίσεις παραμένουν χαμηλές

(SD≈0,95–1,07), γεγονός που καταδεικνύει μια γενικά θετική και σχετικά ομοιογενή στάση του δείγματος απέναντι στις επιδράσεις του προγράμματος.

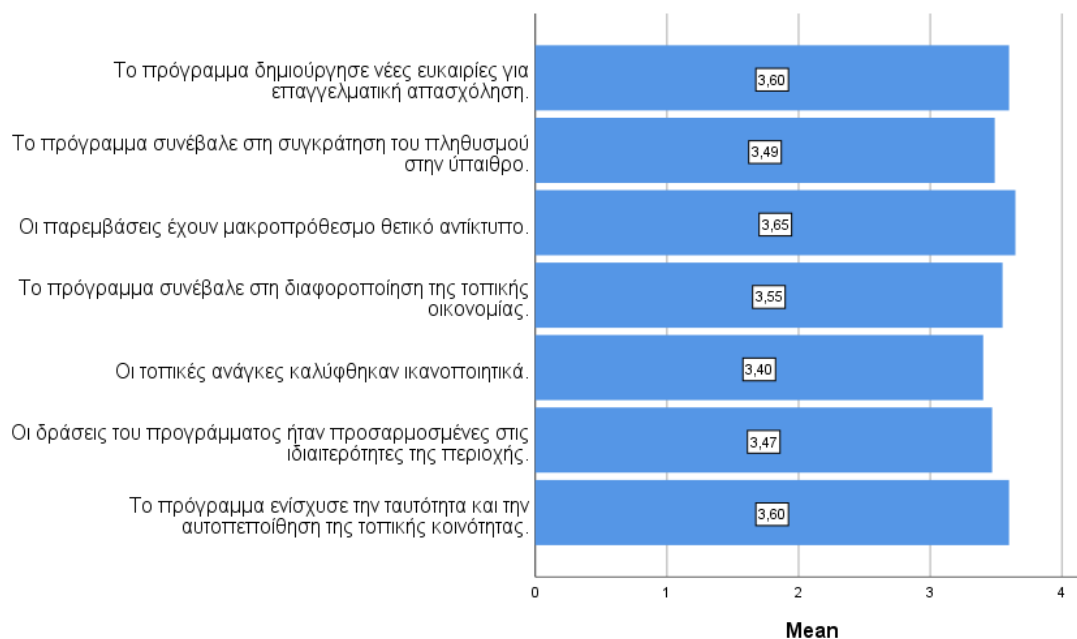
Η υψηλότερη μέση τιμή παρατηρείται στη δήλωση ότι οι παρεμβάσεις του προγράμματος έχουν μακροπρόθεσμο θετικό αντίκτυπο (M=3,65, SD=0,961). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τη διατηρησιμότητα και τη βιωσιμότητα των δράσεων, θεωρώντας πως οι επιπτώσεις τους υπερβαίνουν το άμεσο χρονικό πλαίσιο υλοποίησης. Αντίστοιχα, σημαντικά θετικές είναι οι στάσεις απέναντι στη συμβολή του προγράμματος στη δημιουργία νέων ευκαιριών επαγγελματικής απασχόλησης (M=3,60, SD=1,065) και στην ενίσχυση της ταυτότητας και αυτοπεποίθησης της τοπικής κοινότητας (M=3,60, SD=0,947). Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν ότι το πρόγραμμα δεν έγινε αντιληπτό μόνο ως οικονομικό εργαλείο, αλλά και ως παράγοντας κοινωνικής ενδυνάμωσης και τοπικής συνοχής.

Παράλληλα, θετική είναι και η εκτίμηση για τη συμβολή του προγράμματος στη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο (M=3,49, SD=1,032) και στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας (M=3,55, SD=0,951), γεγονός που συνδέεται με τον στρατηγικό στόχο του LEADER να προωθήσει την πολυδραστηριότητα και να περιορίσει την αστυφιλία. Η θετική αξιολόγηση αυτών των πτυχών δείχνει ότι το πρόγραμμα έχει συμβάλει στη βελτίωση της τοπικής αναπτυξιακής ανθεκτικότητας, ενισχύοντας την ελκυστικότητα της υπαίθρου ως τόπου διαβίωσης και επιχειρηματικής δραστηριότητας. Λίγο χαμηλότερες είναι οι μέσες τιμές που αφορούν την κάλυψη των τοπικών αναγκών (M=3,40, SD=0,967) και την προσαρμογή των δράσεων στις ιδιαιτερότητες της περιοχής (M=3,47, SD=0,951). Η μικρή αυτή απόκλιση υποδηλώνει ότι, παρότι οι δράσεις κρίνονται σε γενικές γραμμές κατάλληλες, υπάρχει περιθώριο βελτίωσης όσον αφορά την πλήρη εναρμόνισή τους με τις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες κάθε τοπικής κοινότητας.

Πίνακας 8. Αντιλήψεις για τον αντίκτυπο

Αντιλήψεις για τον αντίκτυπο	N	Mean	Std. Deviation
------------------------------	---	------	----------------

Το πρόγραμμα δημιούργησε νέες ευκαιρίες για επαγγελματική απασχόληση.	102	3,60	1,065
Το πρόγραμμα συνέβαλε στη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο.	102	3,49	1,032
Οι παρεμβάσεις έχουν μακροπρόθεσμο θετικό αντίκτυπο.	102	3,65	0,961
Το πρόγραμμα συνέβαλε στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομίας.	102	3,55	0,951
Οι τοπικές ανάγκες καλύφθηκαν ικανοποιητικά.	102	3,40	0,967
Οι δράσεις του προγράμματος ήταν προσαρμοσμένες στις ιδιαιτερότητες της περιοχής.	102	3,47	0,951
Το πρόγραμμα ενίσχυσε την ταυτότητα και την αυτοπεποίθηση της τοπικής κοινότητας.	102	3,60	0,947

Διάγραμμα 10. Αντιλήψεις για τον αντίκτυπο

5.3 Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας και η συσχέτισή τους

Η ανάλυση των συνολικών μεταβλητών που προέκυψαν από τη σύνθεση των επιμέρους δηλώσεων των τεσσάρων θεματικών ενοτήτων του ερωτηματολογίου

παρέχει μια συγκεντρωτική εικόνα των στάσεων των συμμετεχόντων απέναντι στο πρόγραμμα LEADER. Οι τέσσερις μεταβλητές —«Ενημέρωση και Πληροφόρηση», «Αποτελεσματικότητα», «Ίκανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» και «Θετικός Αντίκτυπος»— αποτυπώνουν κρίσιμες διαστάσεις της λειτουργίας και της αντίληψης του προγράμματος στην τοπική κοινωνία. Οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,18 έως 3,53, με σχετικά χαμηλές τυπικές αποκλίσεις ($SD \approx 0,87-1,08$), γεγονός που καταδεικνύει συνολικά θετική αλλά μετριοπαθή στάση του δείγματος, χωρίς έντονες διακυμάνσεις.

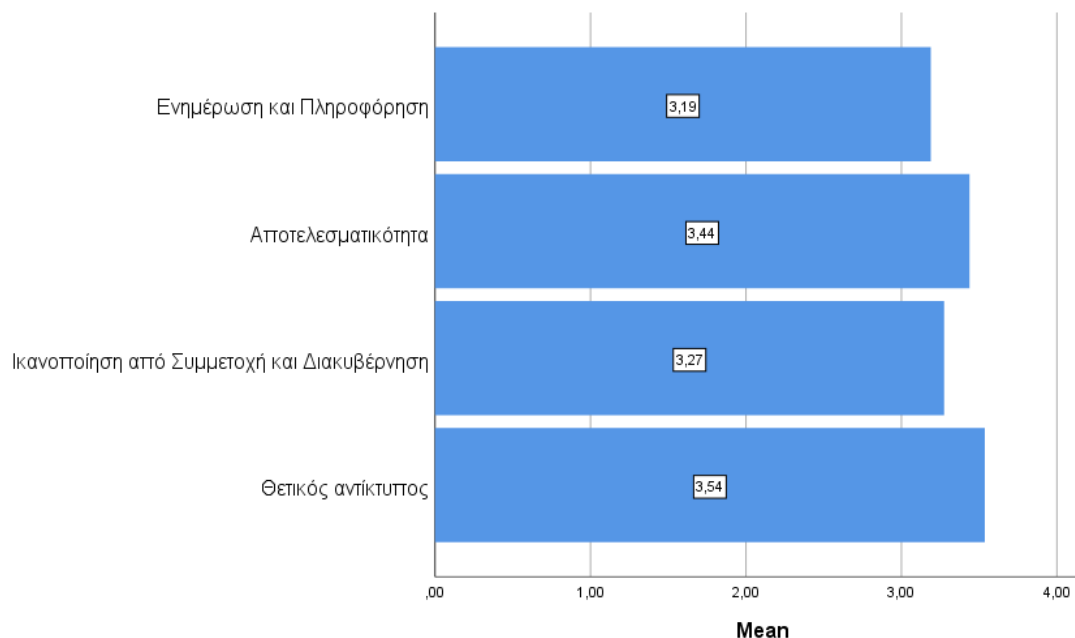
Η χαμηλότερη μέση τιμή καταγράφεται στη μεταβλητή «Ενημέρωση και Πληροφόρηση» ($M=3,18$, $SD=1,076$). Η κατανομή των σχετικών συχνοτήτων δείχνει ότι μόνο το 10,8% δήλωσε υψηλή συμφωνία (βαθμός 5), ενώ το 28,5% (6,9% + 21,6%) κινείται στα χαμηλά επίπεδα (βαθμοί 1–2). Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει ότι η ελλιπής ενημέρωση εξακολουθεί να αποτελεί βασικό ανασταλτικό παράγοντα για την ενεργό εμπλοκή των πολιτών, καθώς η γνώση του προγράμματος και των δράσεών του παραμένει αποσπασματική και όχι ευρέως διαχυμένη στο τοπικό κοινωνικό σώμα.

Αντίθετα, η υψηλότερη μέση τιμή παρουσιάζεται στη μεταβλητή «Θετικός Αντίκτυπος» ($M=3,53$, $SD=0,870$), με το 55,9% των ερωτώμενων να δηλώνει συμφωνία ή απόλυτη συμφωνία (41,2% και 14,7% αντίστοιχα). Το αποτέλεσμα αυτό δείχνει ότι, παρά τα όποια ελλείμματα στη διαδικασία ενημέρωσης ή συμμετοχής, το πρόγραμμα αναγνωρίζεται ευρέως για τη συμβολή του στη βιώσιμη ανάπτυξη και την κοινωνική ενδυνάμωση των τοπικών κοινοτήτων.

Η μεταβλητή «Αποτελεσματικότητα» παρουσιάζει μέσο όρο 3,43 ($SD=0,986$), με 53,9% των συμμετεχόντων να τοποθετούνται στις θετικές κατηγορίες (βαθμοί 4–5). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι πολίτες θεωρούν πως το πρόγραμμα επιτυγχάνει τους στόχους του, ιδίως ως προς την ενίσχυση της τοπικής οικονομίας και της κοινωνικής συνοχής. Αντίστοιχα, η «Ίκανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» εμφανίζει μέση τιμή 3,27 ($SD=0,957$), με 46,1% θετικές απαντήσεις, αλλά και 17,6% αρνητικές (βαθμοί 1–2). Αυτό υποδηλώνει μια πιο συγκρατημένη στάση, πιθανώς λόγω του περιορισμένου βαθμού εμπλοκής των τοπικών φορέων και των πολιτών στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δράσεων.

Πίνακας 9. Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας

Συνολικές μεταβλητές	N	Min	Max	Mean	Std. Deviation
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	102	1,00	5,00	3,18	1,076
Αποτελεσματικότητα	102	1,00	5,00	3,43	0,986
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	102	1,00	5,00	3,27	0,957
Θετικός αντίκτυπος	102	1,00	5,00	3,53	0,870

Διάγραμμα 11. Οι συνολικές μεταβλητές της έρευνας

Πίνακας 10. Σχετικές συχνότητες για τις συνολικές μεταβλητές της έρευνας

Συνολικές μεταβλητές	1	2	3	4	5
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	6,9	21,6	25,5	35,3	10,8
Αποτελεσματικότητα	4,9	6,9	34,3	38,2	15,7
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	4,9	12,7	36,3	35,3	10,8
Θετικός αντίκτυπος	0	10,8	33,3	41,2	14,7

Η ανάλυση συσχέτισης (Pearson) μεταξύ των τεσσάρων συνολικών μεταβλητών της έρευνας —«Ενημέρωση και Πληροφόρηση», «Αποτελεσματικότητα», «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» και «Θετικός Αντίκτυπος»— ανέδειξε ισχυρές και στατιστικά σημαντικές θετικές σχέσεις μεταξύ τους ($p < 0,01$ σε όλες τις περιπτώσεις). Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι οι διαστάσεις που εξετάζονται δεν λειτουργούν απομονωμένα αλλά αλληλοτροφοδοτούνται, σχηματίζοντας ένα συνεκτικό πλαίσιο αντίληψης των πολιτών για το πρόγραμμα LEADER.

Συγκεκριμένα, η μεταβλητή «Ενημέρωση και Πληροφόρηση» εμφανίζει ισχυρή θετική συσχέτιση με την «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» ($r = 0,721$, $p = 0,000$) και την «Αποτελεσματικότητα» ($r = 0,626$, $p = 0,000$), ενώ συσχετίζεται επίσης σημαντικά με τον «Θετικό Αντίκτυπο» ($r = 0,595$, $p = 0,000$). Τα αποτελέσματα αυτά υποδηλώνουν ότι όσο περισσότερο ενημερωμένοι αισθάνονται οι πολίτες για το πρόγραμμα και τις δράσεις του, τόσο υψηλότερη είναι η ικανοποίησή τους από τη διαδικασία διακυβέρνησης και τόσο θετικότερα αντιλαμβάνονται την αποτελεσματικότητα και τον συνολικό αντίκτυπό του. Η ενημέρωση φαίνεται να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για την ενίσχυση της συμμετοχής και της αποδοχής του προγράμματος.

Η «Αποτελεσματικότητα» εμφανίζει πολύ υψηλή θετική συσχέτιση με τον «Θετικό Αντίκτυπο» ($r = 0,806$, $p = 0,000$) και επίσης ισχυρή συσχέτιση με την «Ικανοποίηση» ($r = 0,710$, $p = 0,000$). Αυτό δείχνει ότι οι συμμετέχοντες που θεωρούν ότι το πρόγραμμα πέτυχε τους στόχους του είναι ταυτόχρονα πιο ικανοποιημένοι από τον τρόπο με τον οποίο αυτό διαχειρίστηκε και αποδίδουν μεγαλύτερο θετικό αντίκτυπο στις παρεμβάσεις του. Η σχέση αυτή ενισχύει την υπόθεση ότι η αντιλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα είναι καθοριστικός παράγοντας για τη νομιμοποίηση του προγράμματος στην τοπική κοινωνία.

Αντίστοιχα, η «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» παρουσιάζει πολύ υψηλή θετική συσχέτιση με τον «Θετικό Αντίκτυπο» ($r = 0,751$, $p = 0,000$), γεγονός που υποδηλώνει ότι η ποιότητα της διακυβέρνησης και ο βαθμός εμπλοκής των τοπικών φορέων επηρεάζουν σημαντικά την αντίληψη των πολιτών για τις θετικές συνέπειες του προγράμματος. Με άλλα λόγια, η ενίσχυση της

συμμετοχικότητας και της διαφάνειας ενδέχεται να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά στην κοινωνική αποδοχή και αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων.

Πίνακας 11. Η συσχέτιση των συνολικών μεταβλητών της έρευνας

Correlations					
		Ενημέ ρωση	Αποτελεσμ ατικότητα	Ικανοποίησ η	Θετικός αντίκτυπος
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	Pearson Correlation	1	,626**	,721**	,595**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000	,000
	N	102	102	102	102
Αποτελεσματικ ότητα	Pearson Correlation	,626**	1	,710**	,806**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000	,000
	N	102	102	102	102
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	Pearson Correlation	,721**	,710**	1	,751**
	Sig. (2-tailed)	,000	,000		,000
	N	102	102	102	102
Θετικός αντίκτυπος	Pearson Correlation	,595**	,806**	,751**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	
	N	102	102	102	102
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).					

5.4 Διαφοροποιήσεις στις απόψεις των συμμετεχόντων ανάλογα με διαφορετικά δημογραφικά χαρακτηριστικά

5.4.1 Διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο

Για τη διερεύνηση πιθανών διαφοροποιήσεων στις στάσεις των συμμετεχόντων ανάλογα με το φύλο, πραγματοποιήθηκε έλεγχος t για ανεξάρτητα δείγματα (independent samples t-test) ως προς τις τέσσερις συνολικές μεταβλητές της έρευνας: «Ενημέρωση και Πληροφόρηση», «Αποτελεσματικότητα», «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» και «Θετικός Αντίκτυπος». Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν ότι δεν εντοπίζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών σε καμία από τις εξεταζόμενες διαστάσεις ($p > 0,05$ για όλες τις

συγκρίσεις), γεγονός που υποδηλώνει ότι το φύλο δεν επηρεάζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται το πρόγραμμα LEADER και τις επιμέρους πτυχές του.

Συγκεκριμένα, οι άνδρες κατέγραψαν ελαφρώς υψηλότερο μέσο όρο στην «Ενημέρωση και Πληροφόρηση» ($M=3,28$, $SD=1,071$) σε σχέση με τις γυναίκες ($M=3,15$, $SD=1,167$), ωστόσο η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική ($t=0,595$, $p=0,553$). Αντίστοιχα, στη μεταβλητή «Αποτελεσματικότητα» οι άνδρες παρουσιάζουν μέσο όρο $3,56$ ($SD=0,984$) έναντι $3,50$ ($SD=1,031$) των γυναικών, με μη σημαντική διαφορά ($t=0,278$, $p=0,781$). Παρόμοια τάση παρατηρείται και στην «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση», όπου οι άνδρες εμφανίζουν μέσο όρο $3,43$ ($SD=0,903$) και οι γυναίκες $3,25$ ($SD=1,101$), χωρίς στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση ($t=0,886$, $p=0,378$). Τέλος, στη μεταβλητή «Θετικός Αντίκτυπος», οι άνδρες καταγράφουν μέσο όρο $3,65$ ($SD=0,805$) και οι γυναίκες $3,54$ ($SD=0,944$), με μη σημαντική διαφορά ($t=0,615$, $p=0,540$).

Πίνακας 12. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με το φύλο

	Φύλο	N	Mean	Std. Deviation	t	p-value
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	Άνδρας	54	3,28	1,071		
	Γυναίκα	48	3,15	1,167	,595	,553
Αποτελεσματικότητα	Άνδρας	54	3,56	,984		
	Γυναίκα	48	3,50	1,031	,278	,781
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	Άνδρας	54	3,43	,903		
	Γυναίκα	48	3,25	1,101	,886	,378
Θετικός αντίκτυπος	Άνδρας	54	3,65	,805		
	Γυναίκα	48	3,54	,944	,615	,540

5.4.2 Διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία

Για τη διερεύνηση πιθανών διαφοροποιήσεων στις στάσεις των συμμετεχόντων ανάλογα με την ηλικία τους, πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης (one-way ANOVA) για τις τέσσερις συνολικές μεταβλητές της έρευνας («Ενημέρωση και Πληροφόρηση», «Αποτελεσματικότητα», «Ικανοποίηση από

Συμμετοχή και Διακυβέρνηση», «Θετικός Αντίκτυπος»). Οι συμμετέχοντες κατηγοριοποιήθηκαν σε τρεις ηλικιακές ομάδες: 18–29 ετών, 30–44 ετών και 45–59 ετών. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι δεν εντοπίζονται στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων σε καμία από τις εξεταζόμενες μεταβλητές, καθώς όλες οι τιμές p είναι μεγαλύτερες από 0,05. Αυτό υποδηλώνει ότι η ηλικία δεν επηρεάζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται το πρόγραμμα LEADER και τις επιμέρους πτυχές του.

Πιο συγκεκριμένα, στη μεταβλητή «Ενημέρωση και Πληροφόρηση» οι μέσοι όροι κυμαίνονται από 3,12 (SD=1,166) για την ομάδα 18–29 ετών, σε 3,35 (SD=1,041) για την ομάδα 30–44 ετών και 3,25 (SD=1,125) για την ομάδα 45–59 ετών, χωρίς στατιστικά σημαντικές διαφορές ($F=0,472$, $p=0,625$). Οι τιμές αυτές καταδεικνύουν ότι τα επίπεδα ενημέρωσης για το πρόγραμμα είναι συγκρίσιμα μεταξύ των ηλικιακών ομάδων. Στη μεταβλητή «Αποτελεσματικότητα» παρατηρούνται μέσες τιμές 3,52 (SD=0,939) για τους 18–29, 3,32 (SD=1,036) για τους 30–44 και 4,00 (SD=1,033) για τους 45–59 ετών. Αν και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εμφανίζουν ελαφρώς υψηλότερο μέσο όρο, η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική ($F=2,562$, $p=0,082$). Παρόμοιο μοτίβο καταγράφεται και στη μεταβλητή «Θετικός Αντίκτυπος», όπου οι μέσοι όροι είναι 3,60 (SD=0,823), 3,41 (SD=0,892) και 4,00 (SD=0,894) αντίστοιχα ($F=2,562$, $p=0,082$). Τα δεδομένα αυτά υποδηλώνουν ότι υπάρχει μια τάση οι μεγαλύτερες ηλικίες να αξιολογούν ελαφρώς πιο θετικά την αποτελεσματικότητα και τον αντίκτυπο του προγράμματος, χωρίς όμως η διαφορά να είναι επαρκώς έντονη για να θεωρηθεί στατιστικά σημαντική. Αντίστοιχα, στη μεταβλητή «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» οι μέσοι όροι παραμένουν ομοιόμορφοι μεταξύ των ηλικιακών ομάδων (3,35, 3,26 και 3,50 αντίστοιχα), χωρίς σημαντικές διαφοροποιήσεις ($F=0,297$, $p=0,743$).

Πίνακας 13. Τα αποτελέσματα της ANOVA σχετικά με την ηλικία

		N	Mean	Std. Deviation	F	p-value
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	18–29	52	3,12	1,166		
	30–44	34	3,35	1,041		
	45–59	16	3,25	1,125		

	Total	102	3,22	1,114	,472	,625
Αποτελεσματικότητα	18–29	52	3,52	,939		
	30–44	34	3,32	1,036		
	45–59	16	4,00	1,033		
	Total	102	3,53	1,002	2,562	,082
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	18–29	52	3,35	,926		
	30–44	34	3,26	1,082		
	45–59	16	3,50	1,095		
	Total	102	3,34	1,000	,297	,743
Θετικός αντίκτυπος	18–29	52	3,60	,823		
	30–44	34	3,41	,892		
	45–59	16	4,00	,894		
	Total	102	3,60	,870	2,562	,082

5.4.3 Διαφοροποιήσεις ως προς το μορφωτικό επίπεδο

Για τη διερεύνηση πιθανών διαφοροποιήσεων στις στάσεις των συμμετεχόντων ανάλογα με το μορφωτικό τους επίπεδο, πραγματοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης (one-way ANOVA) για τις τέσσερις συνολικές μεταβλητές της έρευνας. Οι συμμετέχοντες ταξινομήθηκαν σε τρεις ομάδες: αποφοίτους Λυκείου, πτυχιούχους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και κατόχους μεταπτυχιακού τίτλου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών μορφωτικών ομάδων σε καμία από τις συνολικές μεταβλητές ($p > 0,05$ για όλες τις συγκρίσεις), γεγονός που υποδηλώνει ότι το μορφωτικό επίπεδο δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαφοροποίησης των στάσεων απέναντι στο πρόγραμμα LEADER.

Πιο αναλυτικά, στη μεταβλητή «Ενημέρωση και Πληροφόρηση» οι μέσοι όροι είναι 3,13 (SD=0,937) για τους αποφοίτους Λυκείου, 3,12 (SD=1,136) για τους πτυχιούχους και 3,55 (SD=1,262) για τους κατόχους μεταπτυχιακού τίτλου. Αν και οι κάτοχοι μεταπτυχιακού εμφανίζουν ελαφρώς υψηλότερες τιμές, η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική ($F=1,237$, $p=0,295$). Αντίστοιχα, στη μεταβλητή «Αποτελεσματικότητα» οι μέσοι όροι είναι 3,47 (SD=0,937) για το Λύκειο, 3,44 (SD=1,072) για τους πτυχιούχους και 3,82 (SD=0,907) για τους μεταπτυχιακούς, με

μη σημαντική διαφορά ($F=1,175$, $p=0,313$). Μικρή ανοδική τάση παρατηρείται και στη μεταβλητή «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση», όπου οι αντίστοιχοι μέσοι όροι είναι 3,40 ($SD=0,932$), 3,16 ($SD=1,017$) και 3,68 ($SD=0,995$). Αν και η ομάδα των κατόχων μεταπτυχιακού παρουσιάζει εμφανώς υψηλότερο μέσο όρο, η διαφορά δεν φτάνει το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας ($F=2,200$, $p=0,116$). Τέλος, στη μεταβλητή «Θετικός Αντίκτυπος» οι μέσοι όροι είναι 3,50 ($SD=0,820$) για τους αποφοίτους Λυκείου, 3,52 ($SD=0,886$) για τους πτυχιούχους και 3,91 ($SD=0,868$) για τους κατόχους μεταπτυχιακού, με μη σημαντική διαφορά ($F=1,825$, $p=0,167$).

Πίνακας 14. Τα αποτελέσματα της ANOVA σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο

		N	Mean	Std. Deviation	F	p-value
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	Λύκειο	30	3,13	,937		
	Πτυχίο	50	3,12	1,136		
	Μεταπτυχιακά	22	3,55	1,262		
	Total	102	3,22	1,114	1,237	,295
Αποτελεσματικότηα	Λύκειο	30	3,47	,937		
	Πτυχίο	50	3,44	1,072		
	Μεταπτυχιακά	22	3,82	,907		
	Total	102	3,53	1,002	1,175	,313
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	Λύκειο	30	3,40	,932		
	Πτυχίο	50	3,16	1,017		
	Μεταπτυχιακά	22	3,68	,995		
	Total	102	3,34	1,000	2,200	,116
Θετικός αντίκτυπος	Λύκειο	30	3,50	,820		
	Πτυχίο	50	3,52	,886		
	Μεταπτυχιακά	22	3,91	,868		
	Total	102	3,60	,870	1,825	,167

5.4.4 Διαφοροποιήσεις ως προς την περιοχή

Για τη διερεύνηση της επίδρασης του τόπου κατοικίας στις στάσεις των συμμετεχόντων, πραγματοποιήθηκε έλεγχος t για ανεξάρτητα δείγματα (independent

samples t-test), συγκρίνοντας όσους κατοικούν σε περιοχή όπου έχει υλοποιηθεί έργο του προγράμματος LEADER με όσους δεν κατοικούν σε τέτοια περιοχή. Οι αναλύσεις αφορούσαν τις τέσσερις συνολικές μεταβλητές της έρευνας. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε τρεις από τις τέσσερις μεταβλητές, γεγονός που δείχνει ότι η εμπειρία άμεσης γειννίας ή έκθεσης σε έργα LEADER επηρεάζει ουσιαστικά τις στάσεις των πολιτών απέναντι στο πρόγραμμα.

Συγκεκριμένα, οι κάτοικοι περιοχών όπου έχουν υλοποιηθεί έργα παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα «Ενημέρωσης και Πληροφόρησης» ($M=3,42$, $SD=1,079$) σε σύγκριση με όσους δεν κατοικούν σε τέτοιες περιοχές ($M=2,69$, $SD=1,039$), με τη διαφορά να είναι στατιστικά σημαντική ($t = -3,136$, $p = 0,002$). Το εύρημα αυτό καταδεικνύει ότι η χωρική εγγύτητα στις παρεμβάσεις αυξάνει την αναγνωρισιμότητα και την πληροφόρηση σχετικά με το πρόγραμμα.

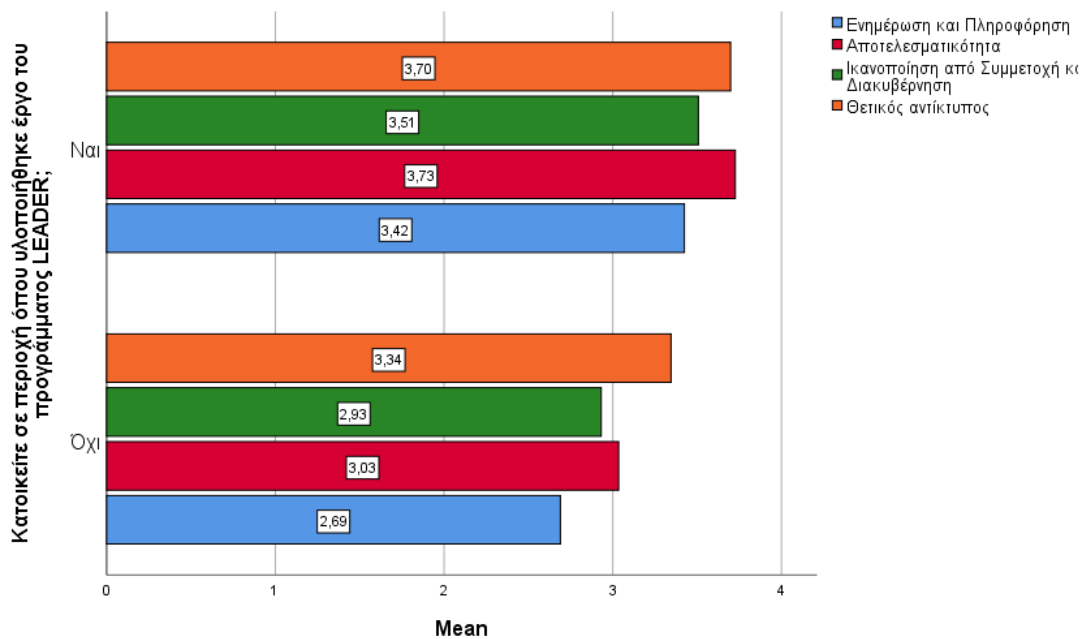
Αντίστοιχα, οι κάτοικοι περιοχών παρέμβασης αποτιμούν σημαντικά υψηλότερα την «Αποτελεσματικότητα» του προγράμματος ($M=3,73$, $SD=0,976$) από όσους δεν κατοικούν σε τέτοιες περιοχές ($M=3,03$, $SD=0,906$), με στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = -3,294$, $p = 0,001$). Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι η άμεση παρατήρηση ή συμμετοχή στις δράσεις ενισχύει την αντίληψη περί θετικών αποτελεσμάτων και συμβολής στην τοπική ανάπτυξη.

Παρόμοια είναι και η εικόνα για την «Ίκανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση», όπου οι κάτοικοι περιοχών LEADER εμφανίζουν υψηλότερη μέση τιμή ($M=3,51$, $SD=1,002$) από όσους δεν κατοικούν σε αυτές ($M=2,93$, $SD=0,884$), με στατιστικά σημαντική διαφορά ($t = -2,704$, $p = 0,008$). Το εύρημα αυτό καταδεικνύει ότι η άμεση εμπλοκή ή γειννίαση με τις παρεμβάσεις αυξάνει το αίσθημα εμπιστοσύνης και ικανοποίησης από τη λειτουργία του προγράμματος.

Στη μεταβλητή «Θετικός Αντίκτυπος» παρατηρείται επίσης υψηλότερη τιμή για τους κατοίκους περιοχών παρέμβασης ($M=3,70$, $SD=0,845$) έναντι όσων δεν κατοικούν σε αυτές ($M=3,34$, $SD=0,897$), ωστόσο η διαφορά αυτή προσεγγίζει αλλά δεν υπερβαίνει το όριο της στατιστικής σημαντικότητας ($t = -1,875$, $p = 0,064$). Το αποτέλεσμα αυτό υποδηλώνει ότι, αν και οι κάτοικοι περιοχών με έργα LEADER τείνουν να αποτιμούν πιο θετικά τον συνολικό αντίκτυπο, η διαφορά δεν είναι επαρκώς ισχυρή για να θεωρηθεί στατιστικά τεκμηριωμένη.

Πίνακας 15. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με τον τόπο κατοικίας

	περιοχή	N	Mean	Std. Deviation	t	p-value
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	Όχι	29	2,69	1,039	-3,136	,002
	Ναι	73	3,42	1,079		
Αποτελεσματικότητα	Όχι	29	3,03	,906	-3,294	,001
	Ναι	73	3,73	,976		
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	Όχι	29	2,93	,884	-2,704	,008
	Ναι	73	3,51	1,002		
Θετικός αντίκτυπος	Όχι	29	3,34	,897	-1,875	,064
	Ναι	73	3,70	,845		

Διάγραμμα 12. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με τον τόπο κατοικίας

5.4.5 Διαφοροποιήσεις ως προς το μορφωτικό επίπεδο

Τέλος, για να διερευνηθεί κατά πόσο η άμεση συμμετοχή των πολιτών σε διαβουλεύσεις ή δράσεις του προγράμματος LEADER επηρεάζει τις στάσεις τους, πραγματοποιήθηκε έλεγχος t για ανεξάρτητα δείγματα (independent samples t-test), συγκρίνοντας τις απαντήσεις όσων έχουν συμμετάσχει (N=26) με όσων δεν έχουν συμμετάσχει (N=76). Οι αναλύσεις αφορούσαν τις τέσσερις συνολικές μεταβλητές της έρευνας: «Ενημέρωση και Πληροφόρηση», «Αποτελεσματικότητα», «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση» και «Θετικός Αντίκτυπος». Τα αποτελέσματα ανέδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε όλες τις εξεταζόμενες μεταβλητές, γεγονός που υποδηλώνει ότι η εμπλοκή των πολιτών στις διαδικασίες του προγράμματος σχετίζεται με αισθητά πιο θετικές αντιλήψεις και στάσεις απέναντί του.

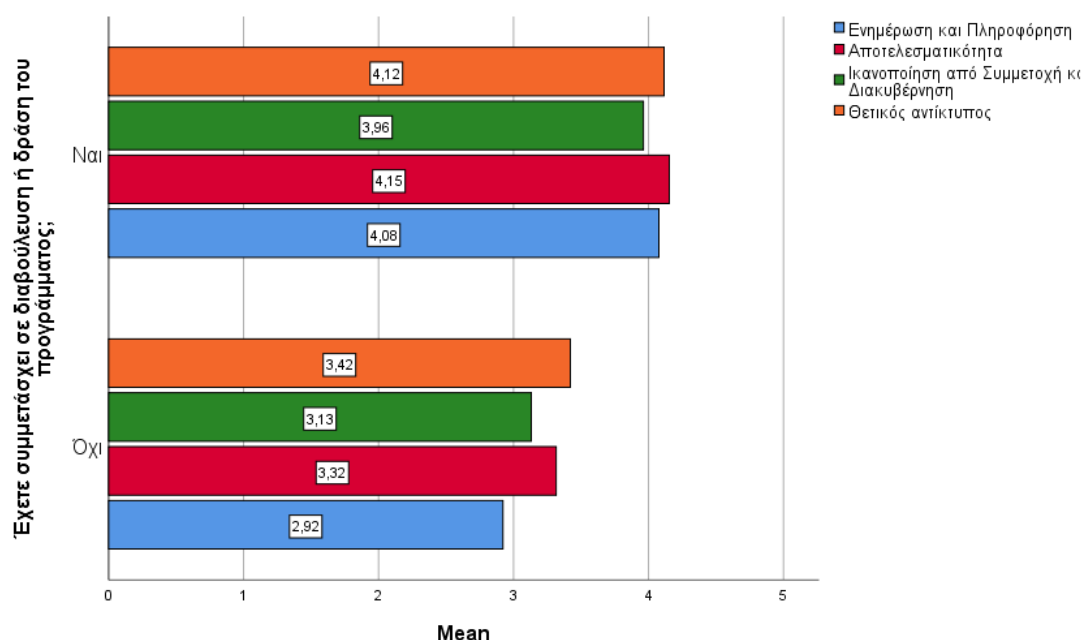
Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες σε δράσεις ή διαβουλεύσεις παρουσιάζουν σημαντικά υψηλότερο επίπεδο «Ενημέρωσης και Πληροφόρησης» (M=4,08, SD=0,628) σε σύγκριση με τους μη συμμετέχοντες (M=2,92, SD=1,093), με ιδιαίτερα υψηλή στατιστική σημαντικότητα ($t = -6,580, p < 0,001$). Το εύρημα αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς η ενεργός εμπλοκή παρέχει άμεση πρόσβαση σε πληροφορίες και ενισχύει την κατανόηση του πλαισίου και των διαδικασιών του προγράμματος. Αντίστοιχα, οι συμμετέχοντες αποτιμούν σε σαφώς υψηλότερο βαθμό την «Αποτελεσματικότητα» του προγράμματος (M=4,15, SD=0,834) συγκριτικά με τους μη συμμετέχοντες (M=3,32, SD=0,969), με τη διαφορά να είναι στατιστικά σημαντική ($t = -3,936, p < 0,001$). Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι η άμεση συμμετοχή ενισχύει την εμπιστοσύνη στην ικανότητα του προγράμματος να επιτυγχάνει τους στόχους του.

Παρόμοια εικόνα καταγράφεται και για την «Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση», όπου οι συμμετέχοντες εμφανίζουν μέσο όρο 3,96 (SD=0,824), έναντι 3,13 (SD=0,971) των μη συμμετεχόντων ($t = -3,902, p < 0,001$). Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει ότι η άμεση εμπλοκή στις διαδικασίες σχεδιασμού και υλοποίησης δημιουργεί ισχυρότερη αίσθηση διαφάνειας, συμμετοχικότητας και εμπιστοσύνης προς τον φορέα υλοποίησης. Τέλος, οι συμμετέχοντες αποτιμούν θετικότερα και τον «Θετικό Αντίκτυπο» του προγράμματος (M=4,12, SD=0,766) σε σχέση με τους μη συμμετέχοντες (M=3,42, SD=0,837), με τη διαφορά επίσης να είναι στατιστικά

σημαντική ($t = -3,729$, $p < 0,001$). Αυτό υποδηλώνει ότι η προσωπική εμπειρία από τη συμμετοχή ενισχύει την αντίληψη περί μακροπρόθεσμων και ουσιαστικών ωφελειών για την τοπική κοινότητα.

Πίνακας 16. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με την συμμετοχή

	Συμμετοχή	N	Mean	Std. Deviation	t	p-value
Ενημέρωση και Πληροφόρηση	Όχι	76	2,92	1,093		
	Ναι	26	4,08	,628	-6,580	,000
Αποτελεσματικότητα	Όχι	76	3,32	,969		
	Ναι	26	4,15	,834	-3,936	,000
Ικανοποίηση από Συμμετοχή και Διακυβέρνηση	Όχι	76	3,13	,971		
	Ναι	26	3,96	,824	-3,902	,000
Θετικός αντίκτυπος	Όχι	76	3,42	,837		
	Ναι	26	4,12	,766	,094	-3,729

Διάγραμμα 13. Τα αποτελέσματα του t-test για ανεξάρτητα δείγματα σχετικά με την συμμετοχή

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να αποτυπώσει τις στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων περιοχών παρέμβασης απέναντι στο πρόγραμμα LEADER, εστιάζοντας στη συμβολή του στην τοπική ανάπτυξη, στην αντιλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, στα επίπεδα ενημέρωσης και συμμετοχής των πολιτών, καθώς και στις ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις με βάση δημογραφικά χαρακτηριστικά. Το ζήτημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το LEADER βασίζεται στην αρχή της τοπικής ανάπτυξης μέσω τοπικών πρωτοβουλιών, κάτι που προϋποθέτει τόσο την ενεργό συμμετοχή όσο και την αποδοχή της τοπικής κοινωνίας. Η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι πολίτες αξιολογούν το πρόγραμμα παρέχει πολύτιμες ενδείξεις για την κοινωνική του νομιμοποίηση και για τις προϋποθέσεις αποτελεσματικής εφαρμογής του στο μέλλον.

Τα ευρήματα της έρευνας επιτρέπουν τη διατύπωση μιας σειράς συμπερασμάτων, τα οποία απαντούν στα βασικά ερευνητικά ερωτήματα. Καταρχάς, αναφορικά με τον βαθμό στον οποίο οι κάτοικοι θεωρούν ότι το πρόγραμμα LEADER συνέβαλε στην τοπική ανάπτυξη, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν μια σαφώς θετική αποτίμηση. Οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν ότι οι παρεμβάσεις του προγράμματος είχαν θετική επίδραση στην οικονομική αναζωογόνηση, στην ενίσχυση της τοπικής επιχειρηματικότητας, στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομικής βάσης. Παράλληλα, διαπιστώνεται ότι το LEADER συνέβαλε στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και στην τόνωση της πολιτιστικής ζωής, καθώς και στη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο, στοιχεία που καταδεικνύουν πως η τοπική ανάπτυξη προσεγγίζεται από τους πολίτες με έναν ευρύτερο, πολυδιάστατο τρόπο. Ιδιαίτερη σημασία έχει ότι οι συμμετέχοντες θεωρούν τις επιδράσεις αυτές όχι μόνο άμεσες αλλά και μακροπρόθεσμες, γεγονός που υποδηλώνει εμπειδωμένη πεποίθηση για τη διατηρησιμότητα των αποτελεσμάτων του προγράμματος.

Σε σχέση με την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων στις οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές τους διαστάσεις, οι στάσεις των συμμετεχόντων είναι συνολικά θετικές, αν και με διαφοροποιημένη ένταση. Η οικονομική διάσταση συγκεντρώνει την εντονότερη θετική αποτίμηση, καθώς οι

πολίτες θεωρούν ότι οι παρεμβάσεις του προγράμματος συνέβαλαν ουσιαστικά στην τόνωση της τοπικής επιχειρηματικότητας και στη βελτίωση υποδομών. Η κοινωνική διάσταση αποτιμάται επίσης ευνοϊκά, με ιδιαίτερη αναφορά στην ενίσχυση πολιτιστικών και κοινωνικών δράσεων και στη βελτίωση της συνεργασίας μεταξύ τοπικών φορέων. Ωστόσο, η περιβαλλοντική διάσταση, παρότι αξιολογείται θετικά, λαμβάνει ελαφρώς χαμηλότερες τιμές, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι περιβαλλοντικές παρεμβάσεις είτε δεν είχαν ανάλογη ορατότητα είτε δεν έγιναν επαρκώς αντιληπτές από την τοπική κοινωνία. Η παρατήρηση αυτή αναδεικνύει την ανάγκη ενίσχυσης των περιβαλλοντικών στόχων στο πλαίσιο του προγράμματος, ώστε να καταστεί η αναπτυξιακή του συνεισφορά περισσότερο ισορροπημένη και πολυδιάστατη.

Όσον αφορά τα επίπεδα ενημέρωσης των κατοίκων για τις δράσεις του προγράμματος, τα ευρήματα αποκαλύπτουν μια μέτρια εικόνα: οι συμμετέχοντες δεν παρουσιάζουν πλήρη άγνοια, αλλά ούτε και υψηλή εξοικείωση με το περιεχόμενο και τους μηχανισμούς του LEADER. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι, αν και υφίστανται διαθέσιμες πληροφορίες και κάποιο ενημερωτικό υλικό, αυτά δεν φαίνεται να έχουν επιτύχει ευρεία διάχυση ή επαρκή προσβασιμότητα. Η σχετική έλλειψη ενημέρωσης μπορεί να λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας τόσο για την ενεργό συμμετοχή των πολιτών όσο και για την κοινωνική νομιμοποίηση του προγράμματος. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η ανάλυση συσχέτισης ανέδειξε ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στην ενημέρωση, τη συμμετοχή και την αποτίμηση της αποτελεσματικότητας, γεγονός που καταδεικνύει πως η ενίσχυση της πληροφόρησης δύναται να λειτουργήσει ως μοχλός για την αύξηση της εμπλοκής και της αποδοχής του προγράμματος.

Στο ερώτημα για το πόσο ικανοποιημένοι είναι οι κάτοικοι από τη διαφάνεια, την πληροφόρηση και την τοπική συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η εικόνα που προκύπτει είναι αυτή της συγκρατημένης ικανοποίησης. Οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν την οργανωτική επάρκεια του προγράμματος και τον τοπικό του χαρακτήρα, εκτιμώντας θετικά τον τρόπο με τον οποίο ο φορέας υλοποίησης διαχειρίστηκε τις παρεμβάσεις. Ωστόσο, η συμμετοχή των τοπικών φορέων και των πολιτών στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δράσεων φαίνεται να είναι περιορισμένη. Αυτό υποδηλώνει ότι, παρά τη θετική εικόνα για τη λειτουργικότητα του προγράμματος, δεν έχει επιτευχθεί υψηλός βαθμός

συμμετοχικής διακυβέρνησης, κάτι που περιορίζει την αίσθηση συλλογικής ιδιοκτησίας και ενδέχεται να επηρεάζει την κοινωνική νομιμοποίηση των παρεμβάσεων. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από την υψηλή θετική συσχέτιση που παρατηρήθηκε μεταξύ της ικανοποίησης από τη διακυβέρνηση και της αποτίμησης του θετικού αντίκτυπου, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η ενίσχυση της συμμετοχικότητας μπορεί να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά ως προς την κοινωνική αποδοχή και τη βιωσιμότητα των δράσεων.

Τέλος, αναφορικά με τις πιθανές διαφοροποιήσεις στις στάσεις των πολιτών με βάση δημογραφικά χαρακτηριστικά, τα αποτελέσματα αποτυπώνουν μια γενική ομοιογένεια. Δεν διαπιστώθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, ούτε ανάμεσα σε διαφορετικές ηλικιακές και μορφωτικές ομάδες, γεγονός που υποδηλώνει ότι το πρόγραμμα γίνεται αντιληπτό με παρόμοιο τρόπο από διαφορετικά κοινωνικά υποσύνολα του πληθυσμού. Αντίθετα, παρατηρήθηκαν σαφείς διαφοροποιήσεις με βάση τον τόπο κατοικίας και τη συμμετοχή: οι κάτοικοι περιοχών όπου έχουν υλοποιηθεί έργα και όσοι έχουν συμμετάσχει σε διαβουλεύσεις ή δράσεις του προγράμματος εμφανίζουν σημαντικά υψηλότερα επίπεδα ενημέρωσης, αντιλαμβανόμενης αποτελεσματικότητας, ικανοποίησης και θετικής αποτίμησης του αντίκτυπου. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι η εγγύτητα και η εμπλοκή ενισχύουν ουσιαστικά την αποδοχή του προγράμματος, στοιχείο που αναδεικνύει τον καίριο ρόλο της τοπικής εμπειρίας και της ενεργού συμμετοχής για την επιτυχία του. Η παρατήρηση αυτή είναι κομβική, καθώς καταδεικνύει ότι η αναγνώριση της συμβολής του LEADER προκύπτει κυρίως από την άμεση τριβή των πολιτών με τις δράσεις του και λιγότερο από εξωτερική ή θεωρητική πληροφόρηση.

Συνολικά, τα συμπεράσματα δείχνουν ότι το πρόγραμμα LEADER απολαμβάνει θετική αποδοχή ως προς τον αναπτυξιακό του ρόλο και την αποτελεσματικότητά του, όμως η θετική αυτή αποτίμηση δεν συνοδεύεται από αντίστοιχα υψηλά επίπεδα ενημέρωσης και συμμετοχικής διακυβέρνησης. Η επιτυχία του φαίνεται να αναγνωρίζεται εκ των υστέρων, ως αποτέλεσμα των υλοποιημένων παρεμβάσεων, παρά να συνδιαμορφώνεται ενεργά μέσω της συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών. Αυτό συνιστά κρίσιμο εύρημα, καθώς υποδηλώνει ότι η κοινωνική νομιμοποίηση και η διατηρησιμότητα του προγράμματος δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες, αλλά απαιτούν την ενίσχυση της έγκαιρης και διαφανούς ενημέρωσης

καθώς και της ουσιαστικής εμπλοκής των τοπικών φορέων και των πολιτών στη λήψη αποφάσεων. Με άλλα λόγια, η κοινωνική αποδοχή του LEADER δεν αποτελεί αυτόματο αποτέλεσμα των παρεμβάσεων, αλλά συνδέεται άμεσα με το πόσο συμμετοχικά και διαφανώς αυτές σχεδιάζονται και υλοποιούνται.

Συζήτηση των αποτελεσμάτων σε σχέση με τη θεωρία και άλλες μελέτες.

Η συζήτηση των ευρημάτων της παρούσας έρευνας ευθυγραμμίζεται σε μεγάλο βαθμό με τα συμπεράσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας για την ανάπτυξη από τη βάση προς την κορυφή, ιδίως ως προς τον ρόλο της εγγύτητας και της ενεργού εμπλοκής στη νομιμοποίηση και στην αντιλαμβανόμενη αποτελεσματικότητα. Η υπεροχή των αξιολογήσεων από κατοίκους περιοχών παρέμβασης και από όσους συμμετείχαν σε διαβουλεύσεις επιβεβαιώνει την κεντρική θέση της τοπικής εμπειρίας ως μηχανισμού μετατροπής της τυπικής συμμετοχής σε κοινωνική αποδοχή, όπως προκύπτει από συγκριτικές εφαρμογές συμμετοχικού σχεδιασμού που συνδυάζουν ροές από πάνω προς τα κάτω με ροές από κάτω προς τα πάνω για να απορροφήσουν θεσμικές εντάσεις και να ενισχύσουν την ανταπόκριση των σχεδίων στις ανάγκες της κοινότητας (Semeraro et al., 2020). Η θετική οικονομική και κοινωνική αποτίμηση, σε συνδυασμό με υποτονικότερη περιβαλλοντική αξιολόγηση, αναπαράγει μοτίβα που καταγράφονται σε αγροτικά πλαίσια όπου οι Ομάδες Τοπικής Δράσης επιτυγχάνουν ενίσχυση επιχειρηματικότητας και συνεργειών, αλλά δυσκολεύονται να καταστήσουν ορατές και μετρήσιμες τις άυλες οικολογικές εξωτερικότητες, ιδίως όταν κυριαρχούν καθεστώτα αξιολόγησης προσανατολισμένα σε απτές εκροές (Gargano, 2021; Pisani & Christoforou, 2017).

Η ισχυρή σύζευξη ενημέρωσης, συμμετοχής και αντιλαμβανόμενης αποτελεσματικότητας συνάδει με προσεγγίσεις συμπαραγωγής πολιτικής όπου οι μηχανισμοί λογοδοσίας και η ψηφιακή διαβούλευση μετατοπίζουν τη συμμετοχή από μεμονωμένες πρακτικές σε διαρκείς κύκλους αλληλεπίδρασης, με μετρήσιμες βελτιώσεις στην ποιότητα του διαλόγου και στη συλλογική ιδιοκτησία (Svirčić Gotovac, 2019; Darwin, 2016). Παράλληλα, η απουσία διαφοροποιήσεων ανά φύλο, ηλικία και μόρφωση συγκλίνει με ευρωπαϊκές και διακρατικές αξιολογήσεις που περιγράφουν τα συμμετοχικά σχήματα ως κοινωνικά «ουδέτερα» όταν πλαισιώνονται από επαρκή θεσμική στήριξη και χωρική εγγύτητα, ενώ οι πραγματικές

διαφοροποιήσεις αναδύονται από τη θέση των πολιτών μέσα στους μηχανισμούς υλοποίησης (Dvořáková Líšková et al., 2019; Bosworth et al., 2013).

Ταυτόχρονα, οι θεσμικές τριβές που αναδείχθηκαν διεθνώς—διοικητικός φόρτος, κατακερματισμένη παρακολούθηση, ασθενείς ικανότητες αξιολόγησης μάθησης—αντανακλώνται στα δικά μας συμπεράσματα ως παράγοντες που περιορίζουν την εμβάθυνση της συμμετοχής και την καθιέρωση σταθερών καναλιών διαβούλευσης (Metta, 2016; Dwyer et al., 2022). Αυτές οι αδυναμίες επιβεβαιώνουν την ανάγκη υβριδικών μοντέλων που συνδυάζουν την ευελιξία της τοπικής προσαρμογής με απλοποιημένες, συνεκτικές απαιτήσεις λογοδοσίας και θεσμική διασύνδεση, στοιχείο που αναδεικνύεται και στο διευρυμένο πλαίσιο του CLLD όπου η επιτυχία εξαρτάται από την ικανότητα συντονισμού μεταξύ επιπέδων διακυβέρνησης (Kah et al., 2023).

Περαιτέρω, οι διαπιστώσεις μας για το έλλειμμα ορατότητας της περιβαλλοντικής διάστασης συναντούν τις επισημάνσεις για την υποεκτίμηση του κοινωνικού κεφαλαίου και των άυλων ωφελειών, προτείνοντας μετατόπιση προς μικτές μεθόδους και δείκτες που εμπλέκουν την εμπιστοσύνη, τη δικτύωση και τη συνεργατικότητα ως προαπαιτούμενα της βιωσιμότητας (Lopolito, Nardone & Sisto, 2011; Squazzoni, 2009). Συνολικά, η σύγκλιση της παρούσας έρευνας με τις διεθνείς εμπειρίες ενισχύει την άποψη ότι η βιώσιμη τοπική ανάπτυξη δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της χρηματοδότησης έργων, αλλά κυρίως της θεσμικής εσωτερίκευσης της συμμετοχικότητας, της ικανότητας μέτρησης άυλων εκροών και της επένδυσης σε μηχανισμούς πληροφόρησης και διαβούλευσης που διαρκούν πέραν του κύκλου υλοποίησης των προγραμμάτων αυτών.

Προτάσεις για τη βελτίωση του σχεδιασμού και της εφαρμογής.

Σε επίπεδο πολιτικής, για να περάσουμε από μεμονωμένες καλές πρακτικές σε μια σταθερή και καθιερωμένη λειτουργία, χρειάζεται ένα ολοκληρωμένο σύνολο παρεμβάσεων που να ενισχύει ταυτόχρονα τη διαφάνεια, τη συμμετοχή των πολιτών, τις ικανότητες των τοπικών φορέων και τους μηχανισμούς αξιολόγησης. Η πρώτη προτεραιότητα είναι η ανασχεδίαση της πληροφόρησης ως δημόσιου αγαθού με υψηλή χρηστικότητα: ανοιχτές πλατφόρμες που προσφέρουν σε πραγματικό χρόνο προκηρύξεις, χρονοδιαγράμματα, εκτέλεση προϋπολογισμών και πρόοδο έργων,

συνοδευόμενες από απλούς, ερμηνεύσιμους δείκτες αποτελεσματικότητας και αντίκτυπου. Η διαφάνεια πρέπει να λειτουργεί όχι ως συμμόρφωση αλλά ως ενεργοποίηση κοινωνικού ελέγχου, με ρητούς μηχανισμούς ανατροφοδότησης που τεκμηριώνουν πώς οι τοπικές προτάσεις ενσωματώνονται ή αιτιολογημένα απορρίπτονται.

Δεύτερη προτεραιότητα είναι η εμβάθυνση της συμμετοχικής διακυβέρνησης μέσω θεσμικά δεσμευτικών διαδικασιών: υποχρεωτικά στάδια συνδιαμόρφωσης με μικτές επιτροπές πολιτών και φορέων, θεματικές συνελεύσεις με εκπροσώπηση διαφορετικών ομάδων, σχήματα συμμετοχικού προϋπολογισμού σε επιλεγμένους άξονες και ψηφιακά εργαλεία διαβούλευσης που διευρύνουν το εύρος συμμετοχής χωρίς να υποκαθιστούν τη διαζώσης εγγύτητα.

Τρίτη προτεραιότητα είναι η ενίσχυση ικανοτήτων των Ομάδων Τοπικής Δράσης με στοχευμένη τεχνική βοήθεια, απλοποίηση διοικητικών διαδικασιών και θεσμοθέτηση πλαισίου αξιολόγησης μικτών μεθόδων που μετρά, εκτός από εκροές και οικονομική απόδοση, διαστάσεις κοινωνικού κεφαλαίου, εμπιστοσύνης και συνεργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, κόμβοι μάθησης μεταξύ περιοχών, με κοινά πρότυπα δεδομένων και ανταλλαγή τεκμηριωμένων πρακτικών, μπορούν να μειώσουν τον κατακερματισμό και να επιταχύνουν τη διάχυση καινοτομιών. Παράλληλα, η περιβαλλοντική διάσταση πρέπει να ενσωματωθεί οριζόντια σε όλο τον κύκλο πολιτικής με ρητούς στόχους και δείκτες, ορατούς στην κοινότητα, ώστε να παύσει να λειτουργεί ως παράπλευρη ωφέλεια και να αναδειχθεί ως συνθήκη της τοπικής ευημερίας.

Τέλος, η συνοχή πολιτικών μεταξύ επιπέδων διακυβέρνησης—υπερεθνικού, εθνικού, περιφερειακού και τοπικού—οφείλει να ενισχυθεί με κανόνες απλοποίησης και ευελιξίας που επιτρέπουν τοπικές προσαρμογές χωρίς να διακυβεύεται η λογοδοσία. Μόνο υπό αυτούς τους όρους η χρηματοδότηση μετατρέπεται σε ανθεκτική ικανότητα συλλογικής δράσης και η συμμετοχή από διαδικαστικό σημείο σε σταθερή υποδομή δημοκρατικής τοπικής ανάπτυξης.

Περιορισμοί της έρευνας

Η μελέτη βασίστηκε σε διατομεακό (cross-sectional) σχεδιασμό και, ως εκ τούτου, τα συμπεράσματα αφορούν συσχετίσεις και όχι αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ ενημέρωσης, συμμετοχής, αποτελεσματικότητας και αντίκτυπου. Το δείγμα, αν και επαρκές για τις εφαρμοσθείσες στατιστικές δοκιμές, προήλθε από συγκεκριμένες τοπικές ενότητες και δεν είναι κατ' ανάγκην αντιπροσωπευτικό όλων των περιοχών εφαρμογής του LEADER, περιορίζοντας τη γενικευσιμότητα. Η μέτρηση στηρίχθηκε σε αυτοαναφορές με κλίμακες Likert, άρα υπόκειται σε μεροληψίες κοινωνικής επιθυμητότητας και ανάκλησης, καθώς και σε κοινή μεροληψία μεθόδου. Ο λειτουργικός ορισμός της «περιβαλλοντικής διάστασης» ήταν σχετικά συνοπτικός, γεγονός που ενδέχεται να υποεκτιμά άυλες ή καθυστερημένες επιδράσεις. Τέλος, η ανάλυση δεν συμπλήρωσε τις ποσοτικές εκτιμήσεις με ποιοτικές αφηγήσεις (π.χ. συνεντεύξεις), που θα μπορούσαν να αναλύσουν περαιτέρω μηχανισμούς αλλαγής και να ερμηνεύσουν τις διαφοροποιήσεις ανά τόπο.

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

Μελλοντικές μελέτες θα πρέπει να σχεδιαστούν χρησιμοποιώντας διαχρονικά δεδομένα (panel) ώστε να εκτιμηθεί η αιτιώδης ακολουθία ενημέρωσης–συμμετοχής–αποτελεσματικότητας–αντίκτυπου, καθώς και από φυσικά πειράματα ή ψευδοπειραματικά σχέδια (π.χ. difference-in-differences) μεταξύ περιοχών με/χωρίς παρεμβάσεις. Η ενσωμάτωση μικτών μεθόδων, με εις βάθος συνεντεύξεις και ομάδες εστίασης, θα επιτρέψει διερεύνηση των θεσμικών μηχανισμών, της ποιότητας διαβούλευσης και της ορατότητας της περιβαλλοντικής διάστασης. Συνιστάται διεύρυνση του δείγματος σε περισσότερες περιφέρειες και εφαρμογή πολυεπίπεδων μοντέλων (MLM) για να απομονωθούν οι επιδράσεις πλαισίου (ωριμότητα έργων, διοικητικός φόρτος, δομή χρηματοδότησης). Χρήσιμη είναι η ανάπτυξη σύνθετων δεικτών κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης, καθώς και η σύζευξη πρωτογενών δεδομένων με ανοικτά διοικητικά/λειτουργικά δεδομένα έργων. Τέλος, προτείνεται συγκριτική αξιολόγηση μεταξύ CLLD/LEADER και συναφών προσεγγίσεων συμμετοχικής ανάπτυξης σε αστικά/παράκτια περιβάλλοντα, ώστε να τεκμηριωθούν μεταφερόμενες πρακτικές και όρια κλιμάκωσης.

Βιβλιογραφία

Bourdin, S. (2019). Does the cohesion policy have the same influence on growth everywhere? A GWR approach in Central and Eastern Europe. *Economic Geography*.

Daniell, K., & Kay, A. (2017). Multi-level governance: An introduction. In *Multi-level Governance: Conceptual Challenges and Case Studies from Australia* (pp. 3–32). ANU Press.

Darwin, M. M. (2016). How participation shapes local development. *Populasi*, 24(2), 37–65.

European Commission. (2021). Common provisions for European Structural and Investment Funds 2021-2027. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R0695>

European Commission. (2021). European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). Retrieved from https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/rural-development/european-agricultural-fund-rural-development_en

European Commission. (2021). European Regional Development Fund (ERDF). Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/erdf/

European Commission. (2021). *Factsheet on 2014–2022 Rural Development Programme for Greece*. European Commission.

European Commission. (2021). LEADER/CLLD in Greece. Retrieved from https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/factsheet_pdf/leader-clld_in_greece_en.pdf

European Commission. (2023). Special report 10/2023: LEADER and community-led local development facilitates local engagement but additional benefits still not sufficiently demonstrated. European Court of Auditors.

European Commission. (n.d.). Cohesion Policy. Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/c/cohesion-policy

European Commission. (n.d.). Community-Led Local Development (CLLD). Retrieved from https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/c/clld

European Commission. (n.d.). Europe 2020 strategy. Retrieved from <https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework>

Farole, T., Rodríguez-Pose, A., & Storper, M. (2011). Cohesion policy in the European Union: Growth, geography, institutions. *JCMS Journal of Common Market Studies*, 49.

Gargano, G. (2021). The bottom-up development model as a governance instrument for rural areas: The cases of four Local Action Groups in the United Kingdom and in Italy. *Sustainability*, 13(16), 9123.

Harfst, J., Wirth, P., & Marot, N. (2020). Utilizing endogenous potentials through EU cohesion policy: Examples from Central Europe. *European Planning Studies*, 28(1), 1–20.

Hooghe, L., & Marks, G. (2001). Types of multi-level governance. *European Integration Online Papers*, 5(11), 1–23.

Isidiho, A., & Sabran, M. S. B. (2016). Evaluating the top-bottom and bottom-up community development approaches: Mixed method approach as alternative for rural uneducated communities in developing countries. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 7(4), 266–276.

Jessop, B. (2004). Multi-level governance and multi-level metagovernance. In *Bache & Flinders (Eds.), Multi-level Governance* (pp. 49–74). Oxford University Press.

Kassimati, K. (2017). European Union support for Greece's regional development: The case of the European Regional Development Fund. *European Planning Studies*, 25(9), 1559-1576.

- Koudoumakis, P., Botzoris, G. N., & Protopapas, A. L. (2021). The contribution of cohesion policy to the development and convergence of the European Union. *Journal of Regional Development*, XIII(2), 277–290.
- Markou, M. (2019). The history of Greece: A brief overview. In H. Siapera, & A. Veglis (Eds.), *The Handbook of Global Online Journalism* (pp. 1-12). John Wiley & Sons.
- Meyer, D., & Lackenbauer, J. (2005). EU cohesion policy and the equity-efficiency trade-off: Adding dynamics to Martin's model. *European Spatial Research and Policy*.
- Mohl, P., & Hagen, T. (2008). Which is the right dose of EU cohesion policy for economic growth? *SSRN Electronic Journal*.
- Mouzakis, F. (2018). The Greek debt crisis: Origins, implications, and lessons learned. *Southeast European and Black Sea Studies*, 18(4), 593-607.
- Peters, B. G., & Pierre, J. (2004). Multi-level governance and democracy: A Faustian bargain? In *Multi-level Governance* (pp. 75–92). Oxford University Press.
- Pollermann, K., Aubert, F., Berriet-Sollicec, M., Laidin, C., et al. (2020). LEADER as a European policy for rural development in a multilevel governance framework: A comparison of the implementation in France, Germany and Italy. *European Countryside*, 12(2), 156–178.
- Rauhut, D., & Humer, A. (2020). EU cohesion policy and spatial economic growth: Trajectories in economic thought. *European Planning Studies*, 28(1).
- Săracu, A. F., & Viorel, T. N. (2019). Community-Led Local Development (CLLD) – A tool for implementing regional development policies. *Annals of Dunarea de Jos University of Galati, Fascicle XII*, XXV(3), 200–209.
- Semeraro, T., Zaccarelli, N., Lara, A., Cucinelli, F. S., et al. (2020). A bottom-up and top-down participatory approach to planning and designing local urban development: Evidence from an urban university center. *Land*, 9(4), 98.

Squazzoni, F. (2009). Local economic development initiatives from the bottom-up: The role of community development corporations. *Community Development Journal*, 44(4), 500–514.

Svirčić Gotovac, A. (2019). A proposition for bottom-up local community participation through digital mapping. *International Conference on Technopolitics in Urban Regeneration*, Lisbon.

Syafaruddin & Haris, A. (2025). Enhancing community participation in regional development planning through a bottom-up approach. *International Conference of Innovation Science Technology Education Children and Health*, 5(1), 75–84.

Van Meerkerk, I. (2019). Top-down versus bottom-up pathways to collaboration between governments and citizens: Reflecting on different participation traps. In *Collaboration and Public Service Delivery: Promise and Pitfalls* (pp. 149–167). Edward Elgar Publishing.

Παράρτημα

ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΑΑΕ ΟΤΑ
ΤΟΠΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ CLLD/LEADER Ν. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΣΥΝΟΛΟ ΕΝΤΑΓΜΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ

			ΘΚ			ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΥΠΕΡΔΕΣΜΕΥΣΗ / ΕΝΤΑΞΕΙΣ ΕΡΓΩΝ			
			ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ 2ης ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΗΣ (2342/14-07-2022)						
ΚΩΔ. ΔΡΑΣΗΣ - ΥΠΟΔΡΑΣΗΣ	ΤΙΤΛΟΣ ΥΠΟΔΡΑΣΗΣ		ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ	%	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΑΠΑΝΗ	ΑΡΙΘΜ. ΕΡΓΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ	%	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΑΠΑΝΗ
19.2.2	Ανάπτυξη / βελτίωση της επιχειρηματικότητας και ανταγωνιστικότητας της περιοχής εφαρμογής σε εξειδικευμένους τομείς, περιοχές ή δικαιούχους		3.385.381,11		2.148.198,99	22	4.506.104,70		2.876.669,34
19.2.2.2	Ενίσχυση επενδύσεων στην μεταποίηση, εμπορία και/ή ανάπτυξη γεωργικών προϊόντων με αποτέλεσμα μη γεωργικό προϊόν για την	1	348.658,20	50%	174.329,10	3	348.658,22	50%	174.329,12

	εξυπηρέτηση ειδικών στόχων της τοπικής στρατηγικής.								
19.2.2.3	Ενίσχυση επενδύσεων στον τομέα του <u>τουρισμού</u> με σκοπό την εξυπηρέτηση ειδικών στόχων της τοπικής στρατηγικής.	3	1.800.000,00	65%	1.170.000,00	12	2.690.796,76	65%	1.749.017,90
19.2.2.4	Ενίσχυση επενδύσεων στους τομείς της <u>βιοτεχνίας, χειροτεχνίας, παραγωγής ειδών μετά την 1η μεταποίηση, και του εμπορίου</u> με σκοπό την εξυπηρέτηση ειδικών στόχων της τοπικής στρατηγικής.	3	590.605,26	65%	383.893,42	3	820.532,06	65%	533.345,84
19.2.2.5	Ενίσχυση επενδύσεων <u>παροχής υπηρεσιών</u> για την εξυπηρέτηση του αγροτικού πληθυσμού (παιδικοί σταθμοί, χώροι αθλητισμού, πολιτιστικά κέντρα, κλπ) με σκοπό την εξυπηρέτηση ειδικών στόχων της τοπικής στρατηγικής.	3	646.117,65	65%	419.976,47	4	646.117,66	65%	419.976,48
19.2.3	Οριζόντια ενίσχυση στην ανάπτυξη / βελτίωση της		7.298.278,85		3.523.837,17	41	13.412.890,64		6.528.091,58

	επιχειρηματικότητας και ανταγωνιστικότητας της περιοχής εφαρμογής								
19.2.3.1	Οριζόντια εφαρμογή μεταποίησης, εμπορίας και/ή ανάπτυξης γεωργικών προϊόντων με αποτέλεσμα γεωργικό προϊόν με σκοπό την εξυπηρέτηση των στόχων της τοπικής στρατηγικής	1	4.792.233,78	50%	2.396.116,89	29	9.845.814,95	50%	4.922.907,50
19.2.3.3	Οριζόντια εφαρμογή ενίσχυσης επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού με σκοπό την εξυπηρέτηση των στόχων της τοπικής στρατηγικής	3	1.506.045,07	45%	677.720,28	7	1.506.045,09	45%	677.720,30
19.2.3.4	Οριζόντια εφαρμογή ενίσχυσης επενδύσεων στους τομείς της βιοτεχνίας, χειροτεχνίας, παραγωγής ειδών μετά την 1η μεταποίηση, και του εμπορίου με σκοπό την εξυπηρέτηση των στόχων της τοπικής στρατηγικής	3	1.000.000,00	45%	450.000,00	5	2.061.030,60	45%	927.463,78
	ΣΥΝΟΛΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ		10.683.659,95		5.672.036,16	63	17.918.995,34		9.404.760,92
19.2.4	Βασικές υπηρεσίες & ανάπλαση χωριών σε		3.700.799,61		3.691.033,38	39	7.606.884,17		7.596.997,94

αγροτικές περιοχές									
19.2.4.2	Στήριξη για τη δημιουργία, βελτίωση ή επέκταση τοπικών βασικών υπηρεσιών για τον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και των σχετικών υποδομών (πχ. παιδικοί σταθμοί, αγροτικά ιατρεία, κ.λπ.)	10	1.067.822,55	100%	1.067.822,55	5	1.220.404,07	100%	1.220.404,07
19.2.4.3	Στήριξη για επενδύσεις για δημόσια χρήση σε υπηρεσίες και υποδομές αναψυχής, ανάπλασης, τουριστικές πληροφορίες και τουριστικές υποδομές μικρής κλίμακας (π.χ. σημάνσεις, κοινόχρηστοι χώροι, προβολή προώθηση περιοχών, ποδηλατικές διαδρομές κ.λπ.)	3	1.000.000,00	100%	1.000.000,00	14	3.927.503,24	100%	3.927.503,24
19.2.4.4	Ενίσχυση πολιτιστικών εκδηλώσεων	10	232.977,06	80-100%	223.210,83	6	233.097,06	80-100%	223.210,83

19.2.4.5	Στήριξη για μελέτες, υπηρεσίες και επενδύσεις, που συνδέονται με τον πολιτισμό, με τη διατήρηση, αποκατάσταση και αναβάθμιση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των χωριών, των αγροτικών τοπίων και των τόπων με υψηλή φυσική αξία, συμπεριλαμβανομένων των σχετικών κοινωνικοοικονομικών πτυχών, καθώς και δράσεις περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης (συμπεριλαμβανομένων πολιτιστικών / συνεδριακών κέντρων, μουσείων, πολιτιστικών χαρακτηριστικών της υπαίθρου - μύλοι, γεφύρια, κ.λπ.)	10	1.400.000,00	100%	1.400.000,00	14	2.225.879,80	100%	2.225.879,80
19.2.6	Ανάπτυξη και βελτίωση βιωσιμότητας δασών		55.805,46		55.805,46	1	55.805,46		55.805,46
19.2.6.1	Πρόληψη και αποκατάσταση δασών και	10	55.805,46	100%	55.805,46	1	55.805,46	100%	55.805,46

	δασικών εκτάσεων από πυρκαγιές και άλλες φυσικές καταστροφές και καταστροφικά συμβάντα								
	ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΣΙΩΝ		3.756.605,07		3.746.838,84	40	7.662.689,63		7.652.803,40
	ΣΥΝΟΛΟ 19.2		14.440.265,02		9.418.875,00	103	25.581.684,97		17.057.564,32
19.3.1	Διατοπική Συνεργασία "Νήσων Περίπλους"	3	100.000,00	100%	100.000,00	1	100.000,00	100%	100.000,00
19.3.2	Διατοπική Συνεργασία "Ορέα Κρήτη"	3	100.000,00	100%	100.000,00	1	100.000,00	100%	100.000,00
19.3.3	Διακρατική Συνεργασία "Local Tour"	3	100.000,00	100%	100.000,00	1	100.000,00	100%	100.000,00
	ΣΥΝΟΛΟ 19.3		300.000,00		300.000,00	3	300.000,00		300.000,00
	ΣΥΝΟΛΟ 19.4		3.239.625,00	100%	3.239.625,00	1	3.239.625,00	100%	3.239.625,00
	ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΕΓΤΑΑ		17.979.890,02		12.958.500,00	107	29.121.309,97		20.597.189,32